

KERESZTÉNY MAGVETŐ

Z UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI:
VÁRI ALBERT

TARTALOM:

	Lap
<i>Dr. Gál Kelemen</i> : Kazinczy és Bölöni Farkas Sándor	49
<i>Dr. Iván László</i> : Világnézetünk válsága és a vallási igazság	58
<i>Ürmösi Károlyné</i> : Emlékezés Ferencz Józsefné Gyergyai Annáról	74
<i>Dr. Boros György</i> : Szertartások és szokások az unitárius egyházban	81
<i>Csifó Salamon</i> : Dr. Borbély István	88
V. A.: Ekárt Andor	90
Irodalom	91
Különfélék	94

LXIV. ÉVF.

1932. MÁRCIUS—ÁPRILIS

2. FÜZET

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

FŐMUNKATÁRSÁK:

BENCZÉDI PÁL, KAUNTZNÉ ENGEL ELLA, KELEMEN
LAJOS, KERESZTESI DÉNES, KOVÁCS LAJOS,
LŐFI ÖDÖN, PÉTER LAJOS ÉS
DR. VARGA BÉLA.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Évégre közöl hittani, bölcseleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár címére küldendő. (Cluj-Kolozsvár, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre Romániában 200 lej. Magyarországon 10 P. Pártoló-díj egész évre: 300 lej, -mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj—Kolozsvár, Unitárius Kollégium). Alapítóknak, akik 3000 lejt fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

Kazinczy és Bölöni Farkas Sándor.¹⁾

Kazinczy nyelvet művelő, irodalmat teremtő, írói tábort toborzó működésének képét jellemzően mutatja be az a viszony, amelybe közös eszményeik révén került Bölöni Farkassal. Kazinczy nyelvújítási munkásságát nagyon különbözően ítélték meg nemcsak életében, hanem halála után is. Voltak, akik dicsérték és magasztalták, de olyanok is, akik elégedetlenkedtek és ócsárolták.

Kazinczy ízlést sürgetett, eredeti és fordított munkáiban új és szokatlan szókat és fordulatókat, mondatfűzéseket használt, melyek között sok jó és szükséges szó mellett sok rosszat és szükségtelent is találunk s az esztétikai szempont védelme alatt sok idegenszerűség csúszott be mondatfűzésünkbe, melyek ellen Brassai nagy kedvvel és alapos készüllettel hadakozott.

A magyar nyelv helyzete szánalmasan nyomorú volt abban az időben Erdélyben is, Magyarországon is. Az országgyűlések sürgetik ugyan a magyar nyelv természetes és törvényes állásának elismerését, de azért a főnemesség vagy franciául vagy németül beszél. A köznemesség pedig latinul. Berzsényi gúnyosan mondja, hogy a nemesi felkelést „de jure latinul kellene exercirozni.“ Kazinczy Kis Jánoshoz örvendező meglepetéssel írja, hogy kis lánya álmában magyarul beszél. Sógorasszonya, gróf Törökné, nem engedi, hogy gyermekei magyarul megtanuljanak, mert nem akar belőlük szolgabíróvá csinálni. Az iskola tanítási nyelve a latin. A hivatalok nyelve szintén, olykor-olykor német is.

Itt Erdélyben teljesen német a magasabb társaság nyelve. Gróf Bánffy György házában csak török a magyar szót. Mikor Kazinczy erdélyi útja alkalmával tiszteleg nála, a gróf elcsodálkozik, hogy lengyel létére olyan jól megtanult magyarul.

¹⁾ Kazinczy halálának, Bölöni Farkas Sándor északamerikai utazásának százéves fordulójára. Forrásom: Váci, Kazinczy levelezése I—XIII. kt.

Csoda-e ilyen állapotok között, ha az ifjúság, melynek a vágyait és forrongásait a még oly szigorú rendőrszellemű kormányzás sem tudta elfojtani, kitörő lelkesedéssel és álmélkodással fogadta Kazinczy nyelvújító törekvéseit. De valamennyi között legnagyobb magasztalással dicséri őt Bölöni Farkas Sándor, aki csak tegnap vetkőzött ki a diákságból. Farkas Sándor, ez a minden reformért, minden nemzeti haladásért égő lelkű ifjú, már diákkorában ott van a Döbrentei Erdélyi Múzeuma olvasói és előfizetőket gyűjtők lelkes sorai között. Sőt nemsokára már mint kezdő író a dolgozó társak között. A Döbrenteinek írott leveleiből kezdi ismerni Kazinczyt, kinek figyelmét Döbrentei hívja fel rá. Mikor aztán Kazinczy első levelét (1815 aug. 29.) megkapja, örömeiben elnémul, tapogatja pulzusát s azt kérdi magától: vajjon nem álmodik-e? És innen számítja életének új korszakát.

Ez az ismeretség majdnem Kazinczy haláláig tartott. De Farkas Sándor, Toldi szerint „megbocsáthatatlan szerénységből“ megsemmisíteni rendelte iratait, levelezését s Kazinczynak hozzáírt leveleiből csak egy néhány maradt fenn.

Nagy kár, mert a fennmaradtak is jellemzően mutatják, hogy milyen szeretettel fogadta a már idős és nagynevű Kazinczy az érdemtelen, ifjú diákot s milyen önzetlen lelkességgel látta el hasznos és üdvös irodalmi tanácsokkal.

Mit szeretett Kazinczy az ismeretlen és érdemtelen ifjú diákban? „Egy igen szép, nemcsak érzésű, hanem izlésű embert és író-t“ fest levele — úgymond Kazinczy — s ezért „ismeretségednek kimondhatatlanul örvendek és veled barátaim előtt kevélykedni fogok“. Mi adott okot neki erre az ítéletre? Egyelőre semmi egyéb nem, csak az, hogy Bölöni Farkas Sándor határtalan magasztalással szólt a nyelvújításról.

Farkas Sándor válasza (1815 okt. 10.) tele van az öröm és elragadtatás, a bámulat és magasztalás szavaival. „Elnémult a vágyott, reszketett örömmön“. Levelének minden sora „szikrát pattantott lelkében“. Eddig az unitárius kollégiumban nevelkedve el volt zárva a világtól s „szebb tónjától“; az egy Schilleren kívül el volt vágva attól, „hogy destinatiojának hódoljon“. De most Kazinczy Daykája kezébe akadt s „lebuktam a megjelent reformátor előtt — írja — mint az Ázsia égő homokján bujdosó lebukik az Idvezítő reliquiái előtt“.

Kazinczy egy meleg szeretettel s üdvös tanácsokkal telt gyö-

nyörű levélben válaszol (1815 okt. 22). Úgy ír, „mintha sok évek oltá ismernék egymást“. Kéri, tekintsen vissza arra az időre, mikor fellépett s látni fogja, mi volt akkor a nyelv s mi most „nekem nem épen kistekintetű fáradozásaim után s által“. „A te ajakaidat, szeretetreméltó ifjú barátom, Isten illette meg, nyelved gyönyörű, képzeleted lángol, csapdos, repked; állj munkának, írj eredeti darabokat. Fordításokra ne ereszkedjél, legalább ne soha másképpen, mint merő gyakorlásul, amit Ciceró is tett . . . De midőn erre kérelek, arra is intelek egyszersmind, hogy origináljaidat ki ne add, vagy ne neved alatt. Később árthatnának fényednek. S amit kieresztesz, nonum prematur in annum . . . Egy-két darabodra ráütheted bélyegedet, hogy nevedet ismerje a hon. Kedves dolog digito monstrarier, kivált ifjú embernek“. Figyelmezteti, hogy tanuljon görögül, hogy Homert, Xenophont olvasgassa. De ne olvasson sokat. „Kevészet, de jót . . . Ne soha a közepszerű írók firkálását. Aki Kotzebüet (így!) örömmel olvasta, az örökre el van veszve. Goethevel ismerkedjél meg és Goethevel és ismét Goethevel. Az én bálványom mindenben ő. S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. A többinek félve higyj. Goethenek, kibén görög lélek lakik, vaktában. Virit rajta minden. Ő összeköté a férfiúi erőt s az ifjú kor szépségét“.

Farkas Sándor lélkét túláradó örömmel töltötte el ez a levél. „Leveleid kincsek nekem, — írja (1815 nov. 6.) — mint a szent városból hozott vándornak az Idvezítő reliquiája“. Intéseid mindennapi reguláim lesznek. Görögül még nem tud, de épen az idén akar hozzáfogni. Wesselényivel és Gyulaival már angolul tanul. Goethe néhány művét olvasta, de úgy van vele, mint Madame Staël: Goethe olyan, mint egy pompás görög szobor, de mégis csak — kő. Neki Schiller mellett ő hideg genie. Ő csak Schillert imádja, ő az ő istene. Mikor az ő Künstlerét, Carlosát s Moorját olvassa, oly kevélyen néz a poetae minorum gentium felé, mint a nap a többi planétára. Schiller lelke és a természet egyik; prózai írásai a lélek original editioja. „Elöttem benne végződik az emberek és angyalok közötti lánc“. Fordító nem akar lenni. Most örvend, hogy gyermekkorában a Játékszinre kiadott darabjaira nem tette nevét“. A drámára érez hivatást s arra adja életét. Eddigi próbái a drámában „kicsapongások, Schillernek és a természetnek félreértése, Moor Károlynak erős reminiscenciája s egy csodálatos am-

bició, hogy addig nem nyugszom, míg Moorhoz hasonlót nem írok, Abenteuerlicht teremtettek nekem s Döbrentének köszönöm, hogy vagy egy ilyenek kiadásával el nem hirtelenkedtem magam“.

Most éjjel-nappal Shakespearet falja. De eszébe jut, hogy már 20 éves és még semmit sem tett s ez elkeseríti, mert arra gondol, hogy Schiller ebben a korban már sokat tett és híres ember volt. Épen mint Wesselényi, a magyar ifjúság fődisze, aki egy évvel ezelőtt szintén Kazinczynak panaszolja fájdalmas lélekkel, hogy már betöltötte 18-ik esztendejét s még nem tett semmit, valami szép és nagy tettét, minek „emlékezetére szabadabban verhet mejje“.

Aztán arról is tudósítja Kazinczyt, hogy Erdélyben sok ellensége van. „De eljön az idő tán nekünk is valaha, mikor a maradék lebukik sirodnál, lelked lehívja a csillagok mögül háláját rácsókolni. Ne kívánj e népnek hálájára szorulni“, teszi hozzá pesszimista elborulással.

Még ugyanebben a hónapban egy verset küld Kazinczyhoz, melyet a szebeni katonai nevelőintézetben írt, hol német szón vakációzott s szomorúan sohajt fel: miért nem voltak végezeteim olyanok, hogy veled előbb megismerkedjem, hogy ez az epocha előbb kezdődjék életemben?“

Kazinczy kérésére leírja élete eddigi folyását, tanulását, színház iránti szeretetét, fellépését Schiller *Haramiák*-jában, becsukását, e miatti szegyenében bujdosását és kijózanadása után szülőitől nyert bocsánatát. Tervét, hogy szeretne a gárdába lépni, mert „szent hely az“, az akadályokat, hogy katona-fiu és unitárius és végül betegségét, melynek gyógyulásáról e szavakkal értesíti Kazinczyi: „A sír széléről térek meg édes barátom“. Most már egészen Goethének él. Kezdi bánni, hogy félreismerte, ő más irányt adhatott volna neki. Betegsége alatt Wilhelm Meistert olvasta. „Meister nekem nagyon interessans; én is olyan theatromozó voltam egykor“. Aztán gyönyörű az a Tasso! s jól esik neki, hogy nem érti mindenki, de ő igen.

Kazinczyt Bölöni Farkas Sándor rajongó szeretete arra bírta, hogy egy lelkes epigrammát írt hozzá, melyben „nagy merő“-nek nevezte. Ez időben (1816 márc. 6.) írja róla Kiss Jánosnak: „Literaturánk bizonyosan elő fog menni. Erdélyben egy Bölöni Farkas Sándor neveddik annak nagy reményére . . . Verse még rossz, de prózája kimondhatatlanul szép. Nékünk ebben Schillerünk neveke-

dik s úgy hiszem, hogy nem lesz Schiller manqué“. Félévvel később Wesselényihez írja: „Olvastam itt (Dédácson 1816 aug. 12.) gyönyörű levelét. Az gyönyörű, mint mindaz, amit ő ír, mert írása meleg, sőt lángoló“. De már a múlt télen azt írta róla: „Én ennek az igen lelkes ifjunak nagy barátja vagyok s belőle annyit várok, amennyit nem ifjui íróinknak egyikéből is . . . Ha nemzetünknek 10 ilyen ifja volna, literatúránk nagy fényben fogna ragyogni. Meglásd, kedves barátom, mi lesz ebből egy decennium alatt“. Én mindent, mindent várok. Hogy eddig nem teve vagy semmit, vagy nem valami nagyot, az onnan jó, hogy a tokaji bor később lesz ihatóvá, mint a kerti rossz borok. Ha minapi orra bugyogása megölte volna, a halál irtoztató vétket követett volna el a haza ellen“.

Aztán Farkas Sándornak ír. Epigrammjával kezdi: El, el a határig, vagy ne, nagy Merő! Örvend, hogy szereti Goethét. Kivánsz valakit lelni, hogy együtt értsd vele? „Ime, barátom, te vagy az az én egyem, én vagyok az a te egyed. Ezt érzettem én, midőn első levelem hozzád repült“. A nagy korkülönbség mellett is társának mondja s akik ezen mosolyognak, „lássák meg, mi lészesz te egykor, csak el, el a határig! s akkor szóljanak, én csaltam-e meg magamat benned, vagy ők.“

Örül azon, hogy Wesselényi („az én Carlosom“) és édes anyja, meg Döbrentei és Gyulay gróf társaságában él, mert ez a lehető legjobb környezet szelleme fejlődésére. „Kivánhattál-e jobb iskolát?“ Mosolyog Farkas Sándor pesszimista erkölcsi kifakadásán s Tassozhoz hasonlítja. Nem volna jó, ha az tartana, de jó, hogy most így van. Aztán kéri: ne manirozd magadat semmiben és senki után. Légy az, aminek a természet csinált. De ne is makacskodjál egyéb lenni, mint mások. Így az leszesz, aminek lenned illik.“ Egészségügyi tanácsokat ad neki. Keresse a társaságot „szép tónú s lelkes emberek között“. Aztán lovagoljon, szeressen. „Légy görög (Athenit értem, nem Pétervárit vagy Bukarestit). Te úgy is unitárius vagy; az olyan egy lépéssel közelebb áll azokhoz, mint a trinitáriusok“.

Farkas boldog örömmel felel: „még rebeg lelkem az örömtől, melybe leveled, lelkemnek barátja, hoza“. De szive szomorú, mert katonai conscriptus s fél, hogy be kell vonulnia, pedig érzi, hogy nem mangaléta forgatására született. Ir tanítványáról „a 14 éves Kelemen Lajosról, kit Döbrenteinek bemutatott s nagyon szerette

volna, ha ilyen korában annyi lehetett volna, mint ő most. Ha nem tehetne is semmit, legalább ezt ő adja a hazának s talán meg lesz, „hogy Kolozsvárból egy poetai iskola induljon ki“.

Kérdi, hogy erdélyi utazásából lesz-e valami s mint valami titokzatos előérzet szállja meg lelkét a gondolat, hogy ez a meleg barátság közöttük elhülhet: „Ne hülj el tőlem, ha kétségbe nem akarsz ejteni“. Valami titkos, borongó bánat és fájdalom foglalja el egész valóját, melynek maga sem tudja okát adni. Megtudta, hogy nem javasolták a gárdába s ez véggépen leverte: „Kiürült reám nézve a jövődő“.

Amit Bölöni Farkas Sándor mint titkon lappangó gondolatot hordott lelkében, az sajnos nem sokára bekövetkezett. Kazinczy 1816 nyarán két hónapon át beutazta Erdélyt. Személyesen találkozott és megismerkedtek. Ez a találkozás leverőleg hatott rá. Észrevette, hogy ő a műsák társaságára méltatlan. Előbbi tüzét most hiúságnak látja s bosszankodik, hogy előbb nem jött rá. Kéri, ne értse félre, ha azt mondja, „hogy bosszankodtam, miért kell ismét olyannal jönnöm össze, kinek meglátása elébbi hiúságim hozza emlékezetbe“. Aztán az is fáj neki, hogy mást már annyi idős korában (21 éves) megértnek s világot ismerőnek látnak s én még most inconsequens vagyok sokakba, lázzadozó, tántorgó s különös situatiokat csináló“.

Ime az ifjú kor tavaszi áradása, a serdülő kor Sturm és Drangja. Bölöni Farkas Sándor ifjú kora iskolás példája lehet a pályakeresés, a céltalanság, a habozás, a most erre, majd amarra indulás kétségeinek és hányódásainak és annak a szellemi krízisnek, melyen minden tartalmasabb egyéniség a lelki megszületés vajudásain keresztül megy. Addig töpreng, addig termel, hányódik-vetődik egyik gondolattól a másikig, míg a véletlen szeszélye bele-sodorja a főkormányzék irnoki állásába. Egy olyan állásba, melynek követelményei a lehető legélesebb ellentétben álltak szellemi alkatával.

Kazinczy erdélyi utazása után a sűrű levelezés megritkult közöttük. Bölöni Farkas Sándor csupa restségből hosszú ideig nem válaszol. S mikor rászánja magát, a hosszú hallgatás a szégyen érzésébe ment át. Ez alatt fordítja lányismerősöknek tett ígélet alapján Don Carlost. Két hét alatt készen volt vele. Kazinczy Wesselényihez és Döbrenteihez írt leveleiben panaszolja, hogy Farkas Sándor nem barátja többé a levelezésnek s nem az, aki volt. Farkas

Sándor (1818. nov. 2.) így menti magát: 1815-ben barátsága, levele olyan volt, mint az első szerelem: „Vágytalak téged látni, amily eszdődéssel (!) férfiakat nem vár ifjú. Láttuk egymást s azután magyarázhatatlan máig is előttem elhülésed oka. Irtam, vártam leveled s nem jött... Ekkor dagasztva mellem, felszólt büszkeségem. Minek ezzel a rászorulással odatolni valakinek érzésed s mely letiprott volt a rátalakodót játszani! Érzettem, hogy szivem contojárja van az okoskodás, de büszkeségem szava hatalmasabb volt“.

Ime, az elhülés egyik oka a helytelenül értelmezett büszkeség. Hiszen Kazinczy eddigi magatartásában semmi sem volt olyan, ami Farkas Sándort erre feljogosíthatta volna.

De volt más ok is. Kazinczy ugyanis leírta *erdélyi utazását* s a kéziratot elolvasás végett beküldötte erdélyi barátaihoz. Így olvashatta azt Bölöni Farkas Sándor is, aki arra kérte volt Kazinczyt, hogyha róla is megemlékezik, hagyja ki vallását. Kazinczy ezt nem vette tekintetbe. Sértette Farkas Sándort az is, hogy hogyan írta le Döbrenteivel való megismerkedését, mintha ő koldulta volna munkájának az Erdélyi Muzeumba való felvételét. Bántotta, hogy csüggedezőnek rajzolja s Aranyosrákosi Székely Sándorral egy sorba helyezi. Mert ő „nem pulyalelkű, csüggedező s meg van győződve, hogy olyanok között állott meg keményen, hol sokak csüggedtek volna“.

Kazinczy *erdélyi utazását* több ízben átdolgozta s nyomtatásban megjelent alakja mutatja, hogy Bölöni Farkas Sándor észrevételeit tekintetbe vette, az érzékenyen érintő részeket kihagyta.

Két év múlva (1819 jan. 21.) végre levelet kap Kazinczytól. A régi barátsággal és „elnémító leereszkedéssel“ telt levelet, mely Farkas Sándort „megpirítja“, mert néhol „vigyázatlanul“ fejezte ki magát az iránt, „kinek barátsága megnyerését hajdan a világ dolgai minden óhajlásának eleibe tette“. Beismeri, hogy a két évi szünetnek részben az ő ambíciója s makacssága az oka, de kéri, ne higye őt rossznak, mert az ember hibái olykor csak szavában és elveiben vannak inkább, mint szívében s érzésében. Bocsánatát kéri: „a bocsánat egy elvesztett tulajdon megtalálása. Én még gyermek vagyok, gyarló gyermek s sokszor van vezetésre, intésre szükségem“.

Nem szégyenli, hogy egykor „mint nagy, praetensivus, ideálizáló, sokat elérni hívő gyermek“ írt hozzá. Most már okos és szive

hideg. „Ó miért kell az embernek szive contoájára okosodni meg. Bár még egyszer olyan lehetnék, bár egyszer még!”

Ez már a bucsú hangja az ifjú kor lázadásaitól. Már kilépett a forrongás időszakából s jön a férfikor hideg, okos, józan szava. Jön az ideálokról való lemondás. Jön a való élet reális értékelése. Már megtalálta, amit öt esztendőn át hasztalan keresett. Rájött arra, (1819 jul. 18.) hogy „nem felelhetett meg Kazinczy reményeinek” s a saját maga magasan szálló vágyainak. De boldog, hogy szeretetével halhat meg. Most sokat betegeskedik s a halál gondolata állandó tanyát üt lelkében. És örvend hogy neve emlékezetében marad Nála, akit minden tiszteltek felett becsült“. Már ismeri kicsinységét s most nem vezeti félre dicsérete. Kazinczy szerető szive többet lát benne, mint ami. „Én lelkem, fejem, talentumomról kicsit tartok, most épen kicsit; de szivemről sokat s hizelkedik nekem, aki azért szeret“. Végtelenül, lelke mélyéig elpirul előtte, mert látja, (1820 jan. 18.) hogy mily magasan áll felette s ő mily homályban mögötte „s leginkább azt, hogy te mely reményt ígértél magadnak felőlem, hogy én mi vagyok s mi *nem lehetek*, — s én semmi sem vagyok és semmi sem lehetek“.

Irja, hogy „hajlandósága“ ellen való hivatalba“ lépett, amely neki elégségre került, mert szivét áldozta fel érte és érzi, hogy a politikai pályán keveset ér és semmi reménye az előhaladásra. Olyan emberek közt él, „akik előtt a lelkesedés s a szív szebb érzései nevetségnek vannak kitéve s csak a pénz s a fény a kívánság; kik között másnak kell mutatnom magam, amint vagyok“.

Két és félév múlva Bécsből örvendez azon, hogy meg megtalálta őt, „egykor léptei csillagát“. Ez idő alatt képe előtt állva hányszor gondolt arra, hogy Kazinczy vádolja őt, elégedetlenkedik vele azért, hogy megfélemedezett róla. Kéri bocsánatát, mert Kazinczy mindig jobb volt nála.

Kazinczyhoz irt utolsó leveleiben már nincs többé szó költői elhivatásról. Mikor katonai ügyészi próbálkozása sem sikerül s Bécsből visszakerül, most már végérvényesen a főkormányzékhez, akkor már tisztában van vele, hogy a költészet berkeiben nincs keresni valója. Beletörődik abba, hogy a politikai pályán kell maradnia, habár tudja, hogy ezen keveset ér s nem fog rajta előhaladni.

De utolsó levele (1826 okt. 22.) új hangot üt meg. A tudományok szeretetét élesztgeti lelkében s ezzel akarja az élet reális fáj-

dalmait enyhíteni, melyekből oly sok jutott neki osztályrészül. Ekkor fogott hozzá történelmi tanulmányaihoz, melyeknek eredménye egy töredék Erdély történelméből. Jakab Elek történetirónk ítélete szerint érdemes volna eredeti szempontjai, tisztult erkölcsi felfogása, ítéleteinek a történelmi adottságok valóságához alkalmazkodó józansága és helyessége folytán kiadni.

Miben foglalhatnók össze Kazinczy és Bölöni Farkas Sándor irodalmi barátságának eredményét? Kazinczy várakozása Bölöni Farkas Sándor iránt nem teljesült. Nem lett belőle nem hogy magyar Schiller, de költő sem. De Kazinczy jelentősége azért mégis nagy s abban áll, hogy annak az ideális lelkű, önzetlen, a nemzeti szellemű reformokért égő ifjunak a szellemi születés forrongó kritikus éveiben jóakarató és szerető barátként, tanácsadó, útmutató jó szelleme gyanánt oldala mellé állt s átsegítette a vajudás évein. Ki tudja, mivé lett volna ez a forrongó lélek a szerető meleg támogatás nélkül? Aztán személyes találkozásuk alkalmával megismerkedésük is, habár fájó érzéseket keltett, de jótékony és egészséges hideg zuhanyként hatott, amely kizavarta őt ábrándjai és képzelgései ködös honából s felébresztette tehetségei tényleges korlátaira. Kazinczy lelkes dicséréte és magasztalása részes abban, hogy felébresztette és megnövelte benne azt a költői ambíciót, melynek csirái kisebb-nagyobb mértékben minden 18—20 esztendő fiatal ember lelkében élnek. Mikor Kazinczy élete folyásáról érdeklődik, kénytelen azt mondani, hogy nem tudja, mikor s hogy ébredt benne a poézis szenvedelme. Bizonyára már akkor éledezett, mikor szigorú tilalom ellenére nemcsak kiszökött állandóan a színházba, hanem szerepet is vállalt Schiller Haramiákjában. Mikor aztán egy feljelentés folytán a szigorú fegyelmet tartó Molnos rektor az előadás után rajta kapta, színi öltözetében hazakisértette és éjjelre karcerbe záratta, dacos lélekkel elmélkedhetett a Parnasszus meredélyein s a költői elhivatás tövisein.

De ugyancsak Kazinczy személyes hatása ébresztette őt a valóra. A két hatás között egy csomó áldott indítás, irányítás, eszme- és gondolatfelkeltés, amelyek észrevétlenül hordták az alapot ahoz a hirnévhez és közbecsüléshez, amely az „északamerikai útazót“ egy néhány év múlva körülvette.

Dr. Gál Kelemen.

Világnezetünk válsága és a vallási igazság.

Az emberi élet úgy van megalkotva, hogy ifjuság és öregség egymást követik benne. Az ifjuság a lázas alkotás kora; az ember elégedetlen a multtal, jobbat, különbet akar hátrahagyni utódaira. Roppant aktivitás feszíti izmait, s ez az aktivitás kiterjed a földi lét egész körére: társadalomra, politikai kérdésekre, gazdasági viszonyokra, tudományra s még a vallást sem hagyja érintetlenül. Ez a nagy mozgékonyosság azonban mindig a földi lét keretei közt marad. Itt akar az ember boldog lenni, itt akar az ember új, boldogabb, kényelmesebb életet maga köré varázsolni. Szakkifejezéssel élve, az ifjúkor aktív élete immanens jellegű. S ami ezzel összefügg a testi realitás felé forduló. Az ifjúkor roppant energiáit a testnek virulenciája, a vér és idegrendszer tevékenység-éhsége táplálja s mintegy maga a külső tevékenység is ennek a belső energia forrásnak szolgálatába van állítva, mert ezt akarja fenntartani, fokozni, ha lehetne örökkévalóvá tenni. De ez az utóbbi lehetetlen. S erre rájő maga az ember is. Mikor erői hanyatlanak, a test a maga energiamennyiségével már nem képes ezt a nagy aktivitást, ezt a nagy javítómunkát táplálni, elkövetkezik az öregség kora. S az öreg ember elfeledkezik, hogy ne mondjam, hálátlanná lesz a maga aktivitás centrumával szemben. Már vége a nagy én-kultusznak. az immanencia hite, a földi lét javításának hite kezd megcsökkeni s az ember kezd azok felé a javak felé orientálódni, amelyeket örökkévalónak pillant meg. A testi szenvedélyek már nem zavarják, a harmonia már kialakulhat, a tekintet már önmagán túlra, az örök igazságok felé emelkedhetik. Elkövetkezik a transcendencia kora, ami azt jelenti, hogy az ember nem a földi immanens létet akarja megjavítani, hanem az örökké, változatlanul jó és tökéletes világba akar belémerülni.

Hogy ki melyik kort tartja előnyösebbnek, az egyéni ízlés dolga. Nem is azért hoztam fel, hogy értékvitát provokálják ebben

a kérdésben, hanem azért, mert a két életkorban a történelemnek örökké ismétlődő két típusát akartam szemléltetni. A történelem organizmus, amely csodálatos hasonlatosságot mutat az egyéni étellel.

A hindu hit szerint ez a két emberi kor: fiatalság és öregség állandóan váltogatják egymást. A fiatalságot egy érettebb, tisztultabb öregség váltja fel. A halál után egy új életben megint egy új fiatalság kezdődik, de ez nem visszaesés a korábbi élet bölcs öregségével szemben, hanem a fiatalság minden testi konvulziója mellett is, ez már egy tisztultabb, szellemibb ifjúság, amelyet egy még harmonikusabb öregség követ. A harmadik élet már a második eredményeire épül és így tovább, míg el nem érkezik a teljes tökéletesség: a Nirvána, amely nem a Semmi, hanem a legteljesebb Valami.

A hindu hitttel szemben foglalhatunk olyan álláspontot, amelyet akarunk, nekünk ez most csak analógiás szemléltetésre szolgál: az emberi történelem útját akarjuk vele szemléltetni.

Spengler a maga híres könyvében: „*der Untergang des Abendlandes*“ azt tanítja, hogy a mostani kultúra kivénült, halálra van szánva. Mert hisz halálba hanyatlottak a görög-római, középkori stb. kultúrák is. Oswald Spengler szerint minden csak relativ: él, virágzik, meghal: minden mulandó.

Spenglernek egyrészt, teljesen igaza van: minden kultúraforma már születésekor magával hozza a hanyatlásnak csiráit. De a fejlődés és hanyatlás relativ folyamata mellett ott van az abszolútum felé törő folyamat is: a kortípusok egymást váltogatják, de minden újabb korszak a megelőzőnek vállaira áll, mignem egy roppant lépcsőzet keletkezik, olyan, amelyet Jákob látott álmában s melynek végén a koroknak egyértelmű lelke, az örök cél áll: az abszolút igazság, a hívőknek Istene.

Az egész emberi élet, sőt a kozmikus élet is sajátos dualizmust mutat: igen és nem, lélek és test, abszolútum és relativum, transcendencia és immanencia ilyen sajátos kettősségek. Maga az emberi történelem is ennek a kettősségnek hatásai között mozog: az ókort felváltja a középkor. A középkor halála után egy olyan kor következik, amely az ókor eszméiből születik újjá s amelynek lelki tipusképe nagyon hasonló ahhoz, amelyet mintául vett. S ennek az úgynevezett újkornak haldoklását éppen most érzük meg. Saját

szemünk előtt folyik le egy újabb kornak születése, amely egész biztosan a középkor jellegzetes szellemi vonásait fogja magán hordozni. Hogy miért ezét? Azért mert nincs több típus csak kettő. Az emberi élet kitünően példázta: A test felé fordult immanens, aktív ifjúság kora és a lélek felé fordult transcendens, kontemplatív érettség kora.

Még egy fontos fogalom párral kell azonban megismerkednünk, hogy ha a két kor tipológiai leírását csak nagyjában is megérteni akarjuk. Ez a fogalom pár az új kor emberétől sokat emlegetett *szubjektív* és *objektív*. A felvilágosodások korának mindig jelszava volt a szubjektivizmus, az egyénnek, az énnel hangsúlyozása. Így van ez már a görög gondolkodás történetében, amikor az ősi egyszerű vallásos gondolkodást a görög szofisták igyekeznek megintgatni. „Minden dolognak mértéke az ember“ mondja Protagoras s mikor az emberi érzékszervek tévedéseire hivatkozik s onnan merít tétele mellé bizonyítékokat, ugyanugy jár el, mint az újkori felvilágosodás és szubjektivizmus nagy mestere Descartes, aki mindenben kételkedik, csak egyben nem, hogy aki kételkedik, nem teheti, hogy ne kételkedjék, vagyis ne gondolkodjék, vagyis valamilyen gondolkodó valami (*res cogitans*) ne legyen. A *cogito ergo sum* híres tétele épp úgy a modern szkepszis megindítója volt, mint Protagoras tétele a görög felvilágosodásé s vele együtt a görög társadalom felbomlásáé. Az újkorban ezt a felvilágosodást a városi polgárság kapta fel s fordította saját helyzetének javítására. Ugyanis a polgárság a keresztes háborúk ideje alatt főleg Olaszországban meggazdagodott s méltatlannak érezte, hogy sok pénze ellenére is a nemességnek alárendelt társadalmi osztály legyen. Tehát kapva kapott azon a világnézetben, amely a középkori szigorú hierarchikus társadalmi renddel szemben a szabadságot hangsúlyozta, amely nem volt tekintettel az egyéni kvalitásra, hanem a kvantitást tartotta szem előtt. Az egy mindenképpen egyenlő eggyel a modern demokráciában; legyen az bár egy egyszerű kötőrő, vagy pedig az amerikai köztársaság elnöke, vagy a szellemi élet egy kiválósága. Tudniillik csak ezzel az elmélettel, ezzel az enyhlőséggel elmélettel lehetett legyőzni a nemesség kiváltságos állását. Így azután az egyéniség felszabadítását hirdető újkor, amely eleinte tényleg óriási eredményeket ért el az egyéni *értékek* felszabadításával, lassan odajutott, hogy igazi lényegének megfelelően, éppen az egyéni, szellemi

kiválóságot semmibe sem veszi többé, hanem mindenkit egy szürke egységnek tekint s abból a szempontból értékeli, hogy a technikai, vagy mint Kayserling gróf kifejezte magát, a soffőr-kultúrának előmozdítója-e vagy sem. Odáig jutott a modern kultúra, hogy mindent aszerint értékeli, hogy kinek mennyi a jövedelme s egyáltalán mennyi a pénzben kifejezhető értéke még az u. n. szellemi értékének is. Ez áll a művészetre, tudományra, irodalomra sőt még az egyházakra is. Ennek a kultúrának szellemi kifejezője a technikus vagy legmagasabb fokon a mérnök, akik között tényleg igen nagy százalékban találhatók soffőr-kultúra katexochén típusai. Területileg szólva pedig leggrandiózusabb képviselői az amerikaiak s Európában a németek.

Ez a számokban gondolkodó újkori kultúra, ez a szubjektív világfelfogás egy egészen sajátos *igazságelméletet* állított fel. Említettük, hogy az újkor az aktivitás jegyében született. Az újkor embere mindenben saját alkotását látja, még az igazságban is, és a tudományt nem azért műveli, mert szemlélni akarja az igazságok örökkévaló szépségét, hanem, mint valami mágus, ki akarja csálni a természet titkát, hogy azután uralkodjék rajta. *Savoir c'est prévoir* mondja egy nagy francia bölcselelő: előre láthatom és alakíthatom jövőmet, ha tudok s kihasználhatom ezt a jövőt a magam számára. *A tudás hatalom!* mondja verulami báró, az angol aktivitásnak legkiválóbb képviselője s az igazsággal szemben a modern visszataszító állásfoglalásnak iskolai mintaképe. S mivel a régi kornak igazságmennyisége és minősége nem szolgálta ezeket a hatalmas törekvéseket egyenesen meggyalázták, leszólták, útszélre vetették, hogy helyébe egy új bálványt állítsanak: a modern természettudomány képében. Nem a természet áhítatos szemlélete ösztönzi a modern lelket a természeti igazságok felkutatására, hanem mint már Descartesnál látjuk, azért akarja a természetet ismerni, hogy belőle megszerkessze az életet kényelmesebbé, jobbá tevő eszközöket és — *horribile dictu!* — hadigépezetet egészen a négy évig tartó világborzalomig, amelyben a pusztítás már racionalizálva volt teljesen.

Az igazságot én alkotom, én csinálom, a saját tudatom műve az. Micsoda gögje ez a modern embernek szemben azzal a világfelfogással, amely alázatosan leborult az igazság előtt s remegett lelkében, ha az igazság a maga teljességében és titokzatosságában megjelent előtte.

Ennek az igazságelméletnek a legnagyobb kifejezője Kant volt a Tiszta ész kritikájában, amikor azt mondta, hogy az igazságot a maga valóságában nem ismerhetjük meg csak abban a formában, ahogy azt a mi tudatunk megalkotja, már pedig a tudat torzító eszköz s így a tudat mindig csak az emberi igazságot ismeri meg, de nem az igazságot, az abszolútumot. Minden igazság csak relatív, csak a Bewusstsein überhaupt, az általános emberi tudat szempontjából igaz, semmiféle abszolút igazságot megragadni — *elvből* — nem tudunk. Ime az újkori aktivizmus — szubjektivizmus — az újkori szofizmus.

És ez az igazságelmélet, ez az újkori világnézet még az egyházat sem hagyta érintetlenül. Az elnyomó, természetlen tekintéllyel szemben méltán hivatkozott Luther a termékeny egyéni szabadságra, amely oly sok kegyes férfit adott a keresztény emberiségnek. Az egyéni hitbizonyosság volt az, amire Luther az új egyházat felakarta építeni. Ezt Luther úgy értette, hogy amit Isten a Bibliában ki nyilatkoztatott, az csak úgy hasznos rám nézve, ha én egyénileg át is élem azt. Nem az a fontos, mondja Luther, hogy Krisztus megváltotta az emberiséget, hanem az, hogy átérezzem, hogy engem is megváltott a keresztfán. Nem az a fontos, hogy Jézus megszületett Bethlehemben, hanem az, hogy megszületett-e a szívemben. Luther még nem az igazság mértékévé tette az embert, hanem egyszerűen az üdvösség mértékévé s ebben helyesen járt el, mert az üdvösség, mint érzés teljesen szubjektív természetű. Nem így az igazság! Az igazság objektív jellegű s ezt az egész középkor hangsúlyozta. Az igazság tulmegy az egyéni bizonyosság érzésének körén s igazi alapját valami rendíthetetlen változatlanóságban kell keresnünk. Az igazság transzcendálja az egyént, tőle függetlenül, ennek minden változásától menten örök változatlanóságban fennáll, minden időben és minden helyen érvényes, tekintet nélkül arra, hogy gondolják-e azt vagy sem.

A középkori egyház a pápaságban találta meg a hitigazságok biztosítékát, Luther ezt megtagadta, de nem a tekintélyt általában s így néki új tekintélyről, vagyis az egyént meghaladó biztosítékról kellett gondolkodnia s ezt a Bibliában találta meg. Luther tehát a hitigazságokat nem tette szubjektívvé, csak az üdvbizonyosságot. És ennyiben ő is középkori elme maradt. De azzal, hogy magát az üdvbizonyosságot szubjektívvé tette, ezzel az újkori vallástörténelemben akaratlanul is megnyitotta az utat ahhoz, hogy őt

félreértve később magát a vallási igazságokat is szubjektív szempontból kezdték érteni. Bár nincs egyetlen-egy hitfelekezet sem, amely hivatalosan a hitvallásává tette volna az egyéni igazságmegállapítás jogát, mégis a valóságban az történt, hogy a lutheri egyéniségelvet így magyarázták s azt kezdték hirdetni a protestantizmus keretein belül, hogy csak az az igazság, amit az egyén ilyenül felismer. Különösen történt ez akkor, amidőn a modern bibliakritika megingatta a hitet az utolsó transcendens tekintélyben: a Bibliában is.

Ettől az időponttól kezdve szabad volt a vásár s most már nem is kellett a Bibliára hivatkozni, ha valakinek eszébe jutott valami új tételt konstruálni: elég volt az egyéni meggyőződés. S különben sem volt fontos, hogy bárki más is meggyőződjék az egyéni igazságokról, hisz az egyéni hitnek úgy sem az a szerepe, hogy egyetemes, abszolút igazságokat fejezzen ki, sőt még az sem fontos, hogy az egyéni igazságoknak tárgya legyen, vagyis az egyén kívül eső valóság legyen az, amire az egyéni vallásos tudat mintegy ráirányul, azaz intendál; csak az a fontos, hogy az egyénnek életenergiáit fokozza, hogy az egyén roppant aktivitását előmozdítsa, szóval egy pluszt adjon a gyakorlati élet problémáinak megoldásához, a belső igazságtartalom teljesen mellékes. Ez a praktikus, kalmárszellemű vallásosság főképen Amerikában érte el legnagyobb sikereit és sajnos — be kell vallanunk — még a finomabb gondolkodású unitárizmus sem tudott ment maradni tőle. Amerikában az unitárizmus az angol eredetű, szóval európai gondolkodással telített szellemi arisztokráciának volt a vallása a XIX. században, csak később, mikor nem a part mentén fekvő államokban kezdett elterjedni, került összeköttetésbe a vegyes fajokból összeverődött, kevésbé ideális gondolkodású, nyers életenergiájú emberekkel, akik ma már Amerika igazi hangadói, miután a spirituális gondolkodású őslakosságot visszaszorították. Ez a pénznek és prosperitásnak élő materialista amerikai társadalom kitermelte magából minden vallásnak kigunyolását az u. n. humanizmusban. Ez a szörnyszülött éppen az unitárius mozgalom keretén belül látta meg a napvilágot. Azt mondja ez: nem fontos az van-e Isten, van-e halhatatlanság, az a fontos, hogy én az erkölcsi törvények szerint éljek s ebben elősegít engem a vallás. Tehát mert a vallásnak van ilyen *praktikus* haszna, ezért vagyok vallásos. Hiszek, mert hinni akarok, mondja az amerikai kalmárszellem legnagyobb filozófusa

W. James. Mindennek kútfeje az élet, ez a praktikus, fölfeléndülő élet s ez a bergsoni élan vital, életlendület a szülőanya az igazságnak, jóságnak, szépségnek, vallásnak egyaránt.

Tehát a mai embert annyira jellemző könyökölés, lázas izgalom, vad hajsza, sikervadászat ime bevonult az egyházba is és ott sokkal több hívőre talált, mintsem azt úgy külsőleg, pusztá számadatokból gondolni lehetne. Mert ez a humanista felfogás nemcsak az amerikai unitárius egyházba fészkelődött be, hanem otthon van az európai protestantizmusban, sőt talán gyakorlatilag legnagyobb képviselői — bár papíron sosem írták le — a katólikus jezsuiták. A háború alatt a franciák repülőgépekről nyilakat szórtak alá a németekre, amin a németek méltán megbotránkoztak s hasonló támadással feleltek a franciáknak. S ezt írták a nyilakra: francia találmány, német gyártmány. Ma divatban van a protestantizmus számlájára írni az aktivista világnézetet, de sokkal jobban találnók el a jelen helyzet jellemzését, ha a németek feliratához hasonlóan járnánk el.

Az újkori aktivizmusnak immanens, földies világnézete, tulzó énkultusza, szenvedélyes léletszeretete, félelmet gerjesztő, nyers robusztus ereje ott van nemcsak az általunk vázolt kulturaterületeken, hanem ott van másutt is: művészetben, gazdasági életben, szociális tagozásban, amiket azonban nem a mi feladatunk most vázolni.

Ez az aktiv jellegű világnézet még ma is erősen tartja magát, sőt mondhatnók extensive még állandóan nyert területben, hiszen most hódította meg nemrég Ázsia népeit és most formálja át a maga képeré az eddig félvadságban vagy talán egészen vadul élő színes emberfajokat. De még magában Európában sincsenek vele a nagy tömegek tisztában, hogy egy haldokló világfelfogás bacillusai fertőzik körülöttük a levegőt, amely nemsokára (látszólagos ereje ellenére is) a késői öregség tünetei közt, végelgyengülésben fog a történelem szinpadáról elpusztulni.

A betegség tünetei már a mult század második felében mutatkoztak, de először csak azok vették észre, akik a szellemi élettel a legintenzívebben foglalkoznak: filozófusok, költők, írók művészek.

A fordulatot, amely a betegség krízisét egészségben mentené át s egy haldokló kultúra romjaiból egy új, egészséges kultúrát

épitene fel, egy roppant elme szorgalmazta, akinek bár a neve a nagyközönség előtt majdnem ismeretlen, de a világnézetű válság leküzdésére mégis többet tett, mint bárki más, akik utána éltek ezen a földön. Bernhard *Bolzano* volt ez a szellem-óriás, ez a titán, aki a mának háborgó tengerében úgy áll, mint azok a rendíthetetlen sziklafokok, amelyeken a viharban vagy menedéket talál a hajós, vagy nekiütközve a hullámokba vész.

A prágai egyetemen a kath. vallásbölcsezet tanára volt, de vallási nézetei liberálisak voltak s ezért paptársai feljelentették. Ferenc császár elcsapta s 300 forinttal nyugdíjazta. Ez a nagy csapás nem törte meg őt, hanem csak ezentúl fogott hozzá élete nagy munkájához. 1837-ben megjelent főműve: a *Wissenschaftslehre*, amely az új filozófiának és az új világnézetnek legforradalmibb műve volt. Amit azóta nagyot alkottak a filozófiában s az új világnézet kialakításában, az mind-mind ennek az egyetlen munkának gondolataiból táplálkozott.

Hogy ez a roppant elme ma is ismeretlen a nagyközönség soraiban, annak az az oka, hogy a filozófia legelvontabb ágával, a logikával foglalkozott. De mint logikusnak sikerült olyan nézetekeket megalapoznia, amelyek a logika határain messze túlterjedtek s az egész születendő új világnézetet át meg áthatották.

Bolzano legnagyobb tette az volt, hogy a már Leibniz által is fölvetett gondolatot, hogy t. i. *gyökeresen és teljesen más az igazság és más az ismeret*, logikája alaptételévé tette s erre építette fel egész gondolatművét. Az igazság valami rendíthetetlen, változhatatlan, örök érvényességű rendszer, amely minden emberi gondolattól, minden emberi tevékenységtől függetlenül sub specie aeternitatis fennáll, érvényes. A 2×2, vagy a sinustétel akkor is igaz, ha azt soha senki el nem gondolja. Igaz volt akkor is, mikor még egy élő lény sem élt a teremtett világban s igaz lesz akkor is, ha minden a semmibe omlik vissza. Az ismeret ezzel szemben emberi alkotás. Mi emberek, akiknek megadatott az értelem, az ész, az örökkévaló igazságokat meg akarjuk ragadni, magunkévá akarjuk tenni. Érette érdemesnek tartjuk a küzdelmet, az idegeknek megfeszülését s ebből a küzdelemből áll elő emberi mivoltunk egyik legszebb ajándéka: a tudomány. Az igaz, hogy ez a tudomány mindig csonka marad, mert az igazságrendszert a maga teljes tökéletességében mi megragadni nem tudjuk. Az egész igazságrendszer csak egy végtelenül

tökéletes intellectus archetypus tudja megszerezni, de nekünk, embereknek is meg van adva, hogy egyes ismeretterületeken, mint például a princípiumok kutatásának területén vagyis a filozófiában továbbá a matematikában néhány abszolút igazságot szerezzünk meg. És ha végességünknel fogva egyáltalán nem tudnók megszerezni is az abszolút igazságot, az akadály csak relativ; életünk rövidege, szerveink gyöngesége akadályoz a teljes megismerésben; másrészt pedig vigasztal az a tény is, hogy ismerésünk hasonlít a matematikából ismeretes végtelen tizedes számhoz, amely a teljes abszolút értéket mindjobban megközelíti minél több számjegynyi pontossággal határozzuk meg, ha azt soha el nem éri is.

Az igazság tehát fentragyog a maga ragyogó tisztaságában, mintegy az ideák honában, ahogyan ezt ennek az igazságelméletnek egyik legnagyobb képviselője Platon állította. Bolzano 1837-ben megfordította az európai gondolkodást s Platon világához közelítette. Az aktivitás igazságelméletétől, amely szerint maga az ember „alkotja“ az igazságot (Kant) visszatért oda, abba az eszmevilágba, amelyben az ember áhitatosan leborul az igazság előtt, hogy így fogadja azt a szent pillanatot, amikor az igazság leveti magáról az elborító fátylat. E nagyszerű percnak mélységes titkát csak dadogva tudja visszaadni az emberi nyelv, csak kicsi és törékeny az emberi elme az ideák emberfölöttiségével szemben, tehát nincs ok a gögre, nincs ok a hatalmi beképzeltségre; boruljunk le alázatosan az Igazság előtt s fogadjunk be annyit belőle, amennyit ez a földi anyaggal kevert lélek megbir.

Ebben az új világnézetben megtaláljuk azt, amit az újkor filozófusainál hiába keresünk. Az igazság *transcendens*, tul van az emberin, mert örök érvényességben honol a földi lét változásai felett, de azért van benne bizonyos fokú immanencia is, hiszen az ember az ismeretben az örök ideákat fölismeri itt ebben a változó világban is. Tehát az újkor monizmusát, ime egy dualizmus váltja fel: változatlanságnak és változónak, igazságnak és ismeretnek, Istennek és embernek dualizmusa.

No és mi történt ebben az új világnézetben a vallással? Tulajdonképpen a világnézetek változása mindig a vallásban gyökerezik és még amikor a logika köntösét hordozza magán, még akkor is vallásos jellegű. De a hivatalos egyházi felfogás késedelmes s bizony néhány évtizednek kellett eltelnie, míg a theologiai

körök is ráeszméltek arra, hogy számolniuk kell az új gondolatokkal, bár most az egyszer hamarabb is rájöhettek volna, hisz az egyházaknak elsőrendű érdekük lett volna ezeknek a gondolatoknak vallási értékességét felismerni.

Elsőnek az az egyház ismerte fel Bolzano gondolatainak nagy értékét, amely őt kizárta a maga köréből. Csakhogy torz alakban fordította a maga javára ezt a nagyszerű eszmerendszert. A középkor és a görög filozófia transcendencia hite szoros összeköttetésben állott a kath. egyházzal s mikor ezeknek ujjaszületését vette észre a világi társadalomban, minden erejével hozzácsatlakozott s megváltóként üdvözölte. Mint a középkor végén kitörő örömujjongással fogadtak minden felfedezett, klasszikus kéziratot, vagy szobortöredékeket, mert a kor, a születő újkor az ókor szellemében akart ujjaszületni, hisz egy típusba: az aktív karaktert hordozó kortípusba tartozott mindakettő, éppenugy most mindent, ami még megmaradt a középkorból élő emlék gyanánt, azt most felkapják, divatot csinálnak belőle, hisz a születendő világnezet és a középkor ugyanabba a típusba tartoznak: kontemplatív karaktert hordozzák bélyegképen a homlokukon. Így lett felkapottá a XIX. század végén a katolikus világfelfogás, így kezdtek kacérkodni maguk a protestánsok is a katolikus egyházzal, hangsúlyozván tanaikban és szertartásaikban azokat az elemeket, amelyek a katholicizmusból visszamaradtak a protestáns gondolatműben. Erre a divatra vezethető vissza az angol anglo-katholicizmus, a High Church (magas egyház) mozgalom, az imádságoskönyv (Common Prayer Book) körül folyó vita, a németeknél a Hoch-Kirche Bewegung, vagy egy olyan egyéniség, mint *Fr. Heiler*, aki katolikus papból protestánssá lett, de protestáns lelkészként is a katholicizmusért, mint valami új univerzalizmusért rajong. Ez az új egyetemesség eredményezte azokat az egységesítő mozgalmakat, melyeknek egyes állomásai Stockholm és Lausanne voltak s lelkük Nathan *Söderblom* upsalai evangélikus érsek, aki talán mindennél többre tartotta, hogy ő az apostoli successivitas katolikus dogmájának erejénél fogva van a püspöki méltóságra fölszentelve.

Szóval a katholicizmus még a protestánsoknál is divatba jött. S ennek oka az volt, hogy a bolzanói világnezet, mely az igazságok előtt való meghajlást és azok alázatos befogadását reklamálja, itt a katholicizmusban — bár *torz* alakban — mégis gyakorlatban

volt. A kath. felfogás ugyanis azt hirdeti, hogy az igazság az egyház tanában abszolút formában, a maga teljességében adva van s azt mindenkinek el kell fogadni, az előtt meg kell hajolni. Tehát az egyházi tan emberfölötti, transcendens. S ez a karakterisztikuma megegyezik a bolzani igazság alapvető vonásával. Az más kérdés és a tömegek ezt nem is igen vizsgálgtják, hogy a bolzanói tan szerint az abszolút igazság, mint transcendens valami, megjelent-e és megjelenhet-e a kath. egyházi tanban. De úgy nagy általánosságban a hasonlóság veszedelmes és a tömegek a finom logikai disztinkciókra nincsenek berendezkedve, következék bár olyan föloldhatatlan ellentét is a kettő között, mint amilyen tényleg van.

A protestantizmus vezető elméinek egyrésze az ujjászülető katholicizmussal kacérkodván, egy másik része megkésve bár, de szintén munkához látott, hogy mentse, ami menthető Luther és Kálvin nagy művéből. Ezeknek a kiinduló pontja az volt: a protestantizmusra az egész veszedelmet az u. n. liberális bibliakritika hozta, amikor kimutatta, hogy a Biblia irodalmi mű, amelyre éppen úgy érvényesek az irodalmi és történelmi kritika szabályai, mint minden más emberi műre. Emberi mű, tehát relativ, törékeny, tévedésnek alávetett: ez a felfogás volt az, ami a Biblia transcendenciaját aláasta s ezzel elvonta az ember tekintélyt kereső szemei elől az utolsó emberfölötti tény is és nem maradt egyéb csak az ember a maga változó véleményével. Ez pedig az istenhiányban szenvedő tökéletes humanizmus. Mit kell hát tenni? Vissza kell állítani az Isten Igéjének uralmát, az egyszer kijelentett és tökéletesen felismert igazságot, úgy, amint azt a Biblia tartalmazza, amely nem emberi mű, hanem az Isten igéjének, az abszolút isteni igazságoknak foglalata az örökkévalóság képében (sub specie aeternitatis). Ez a teológiai felfogás tehát visszamegy Kálvinra és a nagy reformátorokra, akik a lerombolt pápai — egyházi tekintély helyébe a Biblia tekintélyét tették. Ez az iskola *Barthnak*, ennek a nagy hírre jutott teológusnak (főmunkája: Römerbrief) és tanítványainak, főképpen *Brunnernek* körében indult virágzásnak s ma egész Európa sőt Amerika protestáns közvéleménye hatása alatt áll. Előnye szintén az, hogy teljes megadást követelvén az embertől az u. n. Isten igéjével szemben, nagyon hasonlít Bolzano felfogásához, aki szintén ezt kívánja az örökkévaló igazságokkal szemben.

Úgy a neokatholicizmus, mint a neokalvinizmus azonban egy

végzetes gyöngeségben szenved. Éppen mikor igazságait abszolútnak akarja feltüntetni, azokat nagyon is relativoknak ismerjük fel. Az emberfeletti igazságnak az a természete, hogy nem egy könnyen keríthető bele az emberi „ismeret“ hálójába. Minden kor közelebb jut hozzá egy lépéssel, minden kor az igazságot keresve a végtelen tizedes számot (az igazságot) egy-egy tizedessel szaporítja s ezzel folytonosan közelíti az abszolút logikumot, de azt csak akkor érné el, ha már a végtelennek végére járt volna. Ahelyett azonban, hogy a két orthodox theológia az új módszerekhez nyulna igazságkereső munkájában, visszanyul a múltba s olyan emberi művekre támaszkodik abszolútum keresésében, mint a pápaság és a Biblia.

Vajjon melyik gondolkodó fő fogja az igazság keresésének ezt a két nagyon is elavult módszerét elfogadni, még ha önálló kutatása oda is vezetne, hogy gondolkodása sok érintkező pontot talál a középkori világnézettel. Példa rá A. Messer, aki vallomásaiban bevallja, hogy bár a filozófiája mintegy igazolása a középkori filozófia sok tételének, de erre nem a pápaság tekintélye alapján jutott, hanem a filozófia újabb módszereinek lelkiismeretes használatával s ahol ez a módszer az egyházi tant nem igazolta, ott őszintén levonta az egyházi tanról logikai szempontból a konzekvenciát. Vagyis nem fogadta el. És aki az igazságot mindenekfelett szereti, annak nem is lehet más az álláspontja.

A két neo-ortodox állásponttal szemben le kell szögeznünk azt az igazságot (és ez valóban igazság, mert abszolút érvényű), hogy más az igazság és más az ismeret, még ha olyan abszolútságra törő szférában ohajtjuk is megragadni vallási ismeretek által az örökkévaló igazságot, mint a vallás.

Mi tehát csatlakozunk valóban Bolzano felfogásához és válasszuk el következetesen ezt a két dolgot: igazság és ismeret. Mint majd látni fogjuk egy következő értekezésben, a vallásnak különböző területein más-más a kettőnek egymáshoz való viszonya. Van olyan területe a vallásnak, ahol az ismeretünk az igazságot teljesen fedi s viszont van olyan területe is, ahol ettől távol áll.

A másik pedig, amit szem előtt kell tartanunk, hogy nem rég múlt tekintélyekre kell hivatkoznunk, hogy magunkat s az embereket alázatossá tegyük az igazsággal szemben, hanem magára az igazságra, mégpedig nem valami metafizikai és filozófiai úton nyert

igazságra, hanem magának a vallásnak *sajátságos, önálló módszerével*, az emberi lélek sajátos beállítottságával: *a vallásos ak-tussal* nyert igazságra.

Az itt következő fejtegetésekben Max Schelerre¹⁾ támaszkodom, aki nemrégiben halt meg s a jelenkornak egyik legnagyobb filozófusa volt. Fellépését, amely a bolzanói modern platonizmus jegyében indult meg, különösen az ethika s vallásfilozófia területén nagy örömmel üdvözölték a katolikusok, mert eleinte úgy látszott, hogy a katolicizmust akarja igazolni, pedig csak az igazságot, amely most a középkor sok felismerésével egyezik, akarta hirdetni s mikor felismerte, hogy kétszer ugyanabba a folyóba nem lehet lépni, vagyis az új középkor (a születésben levő kontemplatív kor) nem azonos a katolikus középkorral, csak azzal sok hasonlóságot mutat, de egyben rajta magasan túlmegy, kilépett az egyházból, ezzel is jelét adta annak, ami munkájából is kiolvasható, hogy itt nem valami neoorthodoxiáról van szó, hanem egy nagyszerű szintézisről, amely fölhasználja az újkor nagy eszmevilágának nagy eredményeit s az újkor vállaira állva egy új, gazdagabb középkori (kontemplatív) jellegű eszmevilágot akar felépíteni.

Ez az új eszmevilág a vallási igazságoknál ugyanazokkal az igényekkel lép fel, mint az igazságnál általában. Vagyis függetleníteni akarja őket minden humanumtól, minden változástól, minden relativitól. Scheler azonban észreveszi és ez rendkívül fontos megállapítása, hogy másképp ragadjuk meg a metafizikai-tudományos és másképp a vallási igazságokat. A tudományos igazság az ideális rendbe tartozó érvényesség, amely ránk semmiféle reális hatást nem tesz. Fennállanak anélkül, hogy belenyulnának a mi életünkbe. Nem így a vallási megismerés tárgya: az Isten, aki reális létező s akinek hatása az emberi életre megmérhetetlen. A vallási megismerés tárgya is abszolútum, örökkévaló, változhatatlan, emberi meghajlást követelő éppen úgy, mint az igazság, de az igazsággal szemben egy új tartalmi vonása is van s ez az, hogy reális létező. S ez a reális létező ez folytonosan hat ránk, hiszen létezésének alapvető vonása a hatáskeltés. Ez a hatáskeltés az ő megnyilatkozása a természetben, élettelenek és élők világában s az emberben egyaránt: ez a *kinyilatkoztatás*. A kinyilatkoztatás ugyanazt a szerepet tölti be a

¹⁾ M. Scheler: Vom Ewigen im Menschen I—II. Bd.

vallási megismerésben, mint az igazság a tudományos megismerésben. Az ember szempontjából nézve transzcendens, emberfölötti az embertől alázatos alávetést követelő. A kinyilatkoztatás Istennek önmegadása az ember számára, aki ezt bizonyos *élménytartalmakban* (vallási aktusokban) észreveszi. Kinyilatkoztatás kétféle van: természetes (naturális) és pozitív. Ugyanez a felfogás érvényesült az unitárius theol. gondolkozásban: naturális kinyilatkoztatás *a)* természet, *b)* történelem, *c)* ember; pozitív kinyilatkoztatás: *d)* Jézus. (Lásd Ferenc József: Hittan.) A naturális kinyilatkoztatás egy analogiás következtetésen nyugszik: a világ Istennek szimboluma, vagyis a világ mutat a teremtőjére. Amikor a világot, mint részt megismerem, lehetetlen meg nem ismernem Istent, mint egészt. Amikor a világot mint egy nagy szeretetművet ismerem meg, lehetetlen meg nem ismernem a mögötte álló Szeretetet. A mindennapi részleges megismerésnek előfeltételei ezek az egyetemességek (universalia), amelyeket Scheler a fenomenologusok nyelvén lényegeeknek (Wesen) nevez és amelyekhez az ember befelé tekintve az u. n. lényegszemlélet (Wesensintuition) által jut.

A pozitív kinyilatkoztatás a „szent ember“ által történik. A homo religiosus sokkal több lényeg pillant meg lelke mélyén, mint a közönséges ember. S ez természetes is. Amint a festő több szint lát, mint a nemfestő, a lírai költő több szenvedélyt él át, mint a nyerspolgár. Ugyanezt a charismát meg kell engednünk a homo religiosusnak (pl. Jézus a katexochén szent ember), ha csak nem akarunk következtelenek lenni.

Isten tehát kinyilatkoztatja magát, de hogy kap részt az ember ebből a kinyilatkoztatásból? Ugyanez a probléma ez, mint a tudománynál: hogy lesz a transzcendens igazság immanens ismeretté? A vallásban így alakul a kérdés: hogy lesz a transzcendens, önmagát kinyilatkoztató Isten immanensé a vallásos emberben? Tehát az abszolútummal szemben az emberi megragadás relativuma áll itt eléinkbe problémaként.

A kinyilatkoztatással szemben áll a homo religiosus részéről a vallási aktus, a tudományos ismeretnek vallási megfelelője: a szeretet. S ennek logikája egy más rendbe tartozik, mint a tudományoké, ezt az igazságelméletet Pascal *logique du coeur*-nek, a szív logikájának nevezte. Ez is örökkévaló tartalmakra irányul (intendál), mert hiszen a szeretet felteszi a láttávolságot s nem

igazi szeretet az, ahol szerető és szeretett egy fölbonthatatlan létegységbe olvadnak. És ez is az ő principiumait az emberi tudat apriori adottságaiban találja fel, az u. n. lényegekből, az eidosokban, ideákban. Csak éppen a *mozgató ereje* más, mint a tudományos gondolkodásé, mert itt „de nobis fabula narratur“.

Tehát a vallási aktus, a lumen dei, ahogy Augustinus nevezte, az ember szellemi szférájának elengedhetetlen apriori tartozéka. A szeretet ott van minden emberi szívben s ez tájékoztat engem, mikor a kinyilatkoztatást meg akarom ismerni. A szeretet az ember felelete, az ember ismerete a megnyilatkozó Istenről, a Szeretetnek teljességéről.

Természetesen a vallási aktus: a szeretet sem egyforma minden emberben. Ezt a nagyon is személyes elemét a léleknek, a lélek strukturája befolyásolja. S azután az ember szereti a szeretet által adott lényegismeret körét tullepni s a vallásba belekeverni olyan elemeket is, amelyek inkább a metafizikai ismerés szférájába tartoznak, mint a valláséba. Így alakul a különféle emberi, relativ értékű dogmarendszer, amely mind-mind a vallási aktus tökéletlenségén, vagy nem oda való elemek belekeverésén szenved hajótörést.

Összefoglalva: *Kinyilatkoztatás és szeretetből fakadó lényegszemlélet azaz intuíció: ez az a fogalompár, amelyeknek segítségével sikerül megoldani a modern teológiai gondolkodás minden problémáját.*

Egyrészt a kinyilatkoztatás fogalma megszüntet minden egyéni spontaneitást, minden egyénieskedést, szóval azt a túlzó individualizmust, amely eddig legvisszataszítóbban talán éppen a vallás terén nyilvánult meg. A kinyilatkoztatás fogalma visszaállítja az egyetlen, változhatatlan, egyetemes érvényű isteni igazság tekintélyét, szóval azt a helyes univerzalizmust, amelyre olyan nagy szüksége van az individualista féltelenségekre hajlamos újkori léleknek.

Másrészt az intuíció, a vallási aktus fogalma megmagyarázza azt a sok vallási formát, amely az emberi életnek sajátja. Természetesen nem kívánunk ezzel minden egyénieskedésnek szabad teret adni, de viszont éppen az újabb karakterologiai vizsgálatok mutatták ki, hogy vannak bizonyos típusok, amelyeknek lelki strukturája metafizikai törvényszerűségekből folyik s amely típusok soha át nem léphetik saját körüket és a másik típus megértésére teljesen képtelenek. A különböző lelki típusoknak a vallása is különböző kell, hogy legyen, hiszen a vallásos aktus csak a lelki típus szerkezetének megfelelően tud működni. Bármennyire egyetemes és egyetlen

is az isteni igazság, pros hémas sok színre bomlik szét s az egyéni lélekben úgy jelenik meg, amilyen színre a lélek prizmája, metafizikai strukturája megtöri. A hit Isten ajándéka s mindenkinek olyan hitet ad az Isten, amilyet akar. Ez a XVI. századi tétel ime modern megvilágításban. A típusnak megfelelő egyéni hit metafizikai szükség-szerűség és ezen segíteni nem lehet. Univerzális ember nincsen s ha már nem lehetünk a teljes isteni igazság birtokosai, még mindig jobb, ha a sok típus együtt képviseli a teljes, szintetikus, egyetemes igazságot. Ime tehát nagyon is igazolva van éppen az újjászülető metafizikai gondolkodás által a protestáns individualizmus hite is ebben az eljövendő középkori típusú vallási gondolatműben.

Az utóbbi évtizedben divattá lett az u. n. liberális teológiát lenézni, háttérbe szorítani, bár ebből manapság kigyógyulóban vannak a mértékadó gondolkodó elmék. A liberális teológia sohase jelentett szabadosságot, hanem abban a nemes értelemben volt „liberális“, mint a középkor hét szabad (liberális) művészete. *Meg akart szabadulni az áltekingintélyek kultuszától, hogy ezek helyébe az egyetlen tekintélyt: az Igazságot tegye.* Ebben a törekvésben mindig a legmodernebb igazságkutatási módszereket használta s ha tévedései voltak, hamar ki is tudott lábolni azokból, míg az u. n. neoorthodoxia még a tévedéseinek felismerésére sem képes. Ugy látszik a sokat meghurcolt liberális teológia mégis csak alkalmasabb, hogy az istenismeret viharos hajóját ismét csendes, biztos kikötőbe vigye. A liberális teológia átment a pszichologizmus, historizmus, humanizmus különböző nevű, de egyjelentésű fázisain s eljött az ideje annak, hogy mindezekben átlábolva elérkezzék oda, ahol az abszolút Igazság „kultuszában“ találkoznak a köznapi modernségen tuljutott, mondhatnám *hypermodern* lelkek. A liberális teológiában meg van a képesség arra, hogy megint az élen haladjon, a neoorthodoxiának minden pillanatnyi látszólagos győzelme ellenére is. Ez az utóbbi nem ment át a multnak megejtő, de egyben megtisztító küzdelmein, nem fog tudni tehát igazán a jövőbe se beleilleszkedni. Mert a jövő szintézis, amelyben nemcsak a mult eredményei vannak meg, de ott van a jelen is és ezenkívül még egy többlet, amely a jelen eredményein tulmenve, annak vállaira épül. A természetben nincs ugrás, mondja egy latin mondás. Hozzátehetjük: az ismeretnek és szeretetből fakadó intuíciónak fejlődésében sincsen. Minden fokozaton át kell annak menni, aki Jákob létráján Istennek szinelátásáig el akar jutni.

Dr. Iván László.

Emlékezés Ferencz Józsefné Gyergyai Annáról.¹

E pillanatban — midőn ez ismerős, kedves nevet kimondom, — mintha lelkem filmjére vetitené égi kéz — hirtelen megjelenik emlékemben a kedves tekintetű, jóságos arcu matrona, nemesen egyszerű, szeliden mélfóságos alakja.

Ide jön. Közénk érkezik szellemalakja, úgy, amilyennek ismertük, tiszteltük, szerettük Őt.

Látom kék szemének szelid sugarát, hallom nyájas szavának érdeklődő, simogató melegét s érzem, mint annyiszor éreztem jólesőn, dolgos kezének biztató, gyöngéd szorítását.

Milyen sokat jelentett Ő számomra ezekben! . . . Sokkal, sokkal többet, mint püspöknéi rangjában, amelyet bár érdemesen viselt és töltött be, de amely méltóság külső értéket mégis a világtól nyert s így külső eredményként kell tekintenünk, mert amazokban adta Ő igazán saját belső lényéből fakadó, jóságos szivéből sugárzó érzéseit, énjének valódi értékeit. Viszont tagadhatatlan, hogy e drága adottságok nélkül nem lehetett volna oly tiszteletreméltó diszes pozíciójában.

Lelki tulajdonaira való emlékezésem sugallja megrajzolnom: *a nő hivatásának* képét unitárius keresztény fölfogásban s hogy majd arról is szóljak, hogy ez eszményt mennyiben és mi által közelítette meg érzésem és gondolatom szerint Ferenc Józsefné Gyergyai Anna, feledhetetlen Nagyasszonyunk.

* * *

Minden, ami a teremtett világban létezik s életérzése megnyilatkozik, a változatosságban végtelen dús színárnyalatú. Isten úgy alkotta teremtményeit, ha öntudattal bírók azok, ha pedig csak ösztönös életet élnek is, hogy sajátos tulajdonokkal ruházta föl-

¹ Felolvasva Kolozsvárt az Unitárius Nőszövetségben 1932. febr. 10-én.

amely tulajdonok által élesen megkülönböztethetők egymástól. És ez a megkülönböztethetőség épen úgy szemlélhető a nagy természet életében általában, mint az ember erkölcsi világában.

Isten elgondolása szerint, az emberi élet célja és gyönyörű értelme egy. És mégis minden ember más lelki berendezéssel, más egyéni tulajdonokkal van megajándékozva; külön-külön úton jár s mindenkiben más és más talentum vágyik küldetését e földi házában betölteni, az élet által kiteljesíteni.

Amaz isteni célkitűzés reánk, emberekre nézve a tökéletes élet elérésére való szüntelen törekvés lehet csupán, gondolatom szerint.

Férfinak, nőnek, ifjúnak, aggnak erre törekedni szent kötelessége.

Most már a kérdés az: milyen legyen az az életforma, melynek keretében emberi fölfogás szerint, a tökéletes élet elérhető?

Isten, ki jóságos és igazságos Atyánk, ezt a súlyos problémát megkönnyítette az ember számára azáltal, hogy — mint föntebb említettem — az embert különböző tulajdonokkal és lelkiséggel ruházta föl. Ez a különbözőség nyilván szemlélhető a nemek úgy fizikai alkata, mint lelkiadottságainak szembeszökő eltérésében. A férfi testi ereje és lelki értékei egészen másra irányulnak a tökéletes élet elérésére, mint a jóval gyöngébb fizikumú és finomabb, szelidebb lelkű nőé.

Mindebből pedig következik, hogy ezek által a testi és lelkiadottságok által úgy a férfi, mint a nő számára: az *életforma* kijelöltetett.

A nő *életformája*: a *nőiség* s föladata: ez életformát igazi emberhez méltó tartalommal kitölteni. E tartalom közelebbi meghatározása: *hivatás*.

Ha e szónak *hivatás* fölemelően szép értelmét a maga teljességében átérzi, megéli, átszenvedi a nő, akkor az tökéletes életet biztosít számára.

Mivel tehát a *nőiség a nő életformája*, ez magába foglalja mindazon nemes tulajdonokat, amelyek képessé teszik őt valódi hivatásának magaslatára emelkedni. A nő hivatása komoly és örök-célú *elhivatás*. Isten maga mellé rendelte teremtőtársul s mint ilyent a férfi oltalmába helyezte, hogy így a legfelségesebb harmoniában élve, szüntelenül a jövődöt munkálhassák.

A nőnek tehát — *Isten akaratából* — a férfi által védve, oltalmazva, nőisége határain belül kell maradnia, mit azonban lelki börtönnek éreznie soha nem szabad.

Mi tehát a nő hivatása unitárius keresztény felfogásban?

Bármilyen sorsban és munkakörben éljen a nő, teljes lélekkel, egész szívvvel, legjobb tehetsége szerint teljesítse a rábizott, vagy önként vállalt kötelességet. Kötelességteljesítése legyen hűséges és megbízható, föltétlenül *erkölcsi alapon* álló.

Mint *feleség* a házaséletben legyen szelid, gyöngéd, mert e kettő jelöli a helyes irányt, engesztelő és lefegyverző a haraggal szemben.

Legyen tiszta még a gondolatában is. Hűséges és szemérmetes, mert ezek adják meg a nőnek azt a mondhatatlan bájjal teljes varázst, mely öntudatlan szelid méltósággal, hódolatra készíti a fennkölt lelkű férfit.

Legyen türelmes, jóságos és szerető szívé. Megértő és megbocsátó, lelkében mindig hallva az intést: „A nap ne menjen le a te haragoddal“. Legyen férjének barátja, segítő társa, ápolója s ha kell, anyját is pótolja. Legyen a szó gyönyörűen magyar értelmében: *igazi feleség*.

Ha *anya* a nő: legyen önzetlen, áldozatos szívé. Legyen gondos és jóságosan szigorú. Éber figyelemmel kísérje gyermeke életét. Nevelje egyszerűsége a külsőt illetőleg, szerény modorra, de önbizalomra is. Szoktassa vágyaiban igénytelenségre, de annál fokozottabb igényre a lelkiekben és szellemiekben, ne csak a testi fejlődését tartsa szem előtt, hanem szuggesztív erővel ösztönözze gyermekének lelkét a szépnek, a jónak befogadására.

Nyesegeesse a vad hajtásokat s plántáljon szívébe szociális érzéket, hogy az idővel emberszeretetté izmosodjék. *Egész embert neveljen, fájának díszeré*.

Mint *háziasszony*: a nő legyen példaadó a munkásságban. Helyes munka meg- és beosztással irányítsa házanépét. Legyen szorgalmas, pontos, rendes és takarékos. Otthona egyszerűségében is barátságosan meleg legyen s bármilyen igénytelen kis virág, de mindig mosolyogjon asztalán. És ez otthon szívességet, vendégszeretetet leheljen, hol lelki pihenőt találjon a látogató s örömmel várja az újratalálkozást.

Valamely *pályán dolgozó önálló nő*: legyen céltudatos, ambi-

ciózus, elsőrangú munkás. Tehetségének legjavát adja a köznek, hogy így lelkiismeretes, megbízható egyéniségével kivívja a teljes elismerést.

Modern gondolkozású, emelkedett lelkű nőnek szociális tevékenységet kell gyakorolnia önzetlenül, igaz emberszeretettel. Elismerést nem várva, de nem is keresve. *Lelke vágya legyen a segítség.* Így mindig megsejti a titkolt bánatot, a szótlan panaszt is s könyörületes szive a jóságban fölmagasztosul.

Végül: *a vallásos nőnek* hittel teljes szive legyen. Szelid alázattal, mélységes vágygal emelkedjék Istenéhez. Higyjen az ember *nemesebb származásában* s lelke számára keresse a magasabb igazságokat, míg e földi életben híven teljesítse kötelességét. Állhatatos legyen abban, mi nőiségét az erkölcsi szép felé vonza s szive húrját mindig jóságra és szeretetre hangolja. Derüs vidámsága, nyájas szava a szerencsétleneknek, betegeknek megértő, vigasztaló, reménytadó balzsama legyen

Mély kedélye ragyogjon, mint májusi nap s melegítse környezetét a szenvedések fagyos hidegében.

Imádkozva és dolgozva sok jót cselekedjék. Sorsának terhét s a különböző megpróbáltatásokat panasz nélkül viselje, rendületlenül bízva a Mindenható irgalmában, csüggedetlen hittel, reménnyel, megalkuvást nem ismerő, erős akarattal hordozza. Hordozza azt nem súlyos keresztként, de mint legszentebb *elhivatást*: nőiségének isteni ajándékát.

Az így értelmezett *hivatal*, maga a *kiteljesedett élet*.

* * *

Nőisége elhivatását érezte gyönyörű, hosszú életen át Ferencz Józsefné Gyergyai Anna, a mi Nagyasszonyunk.

Öntudatlan, vagy tudatosan élt-e lelkében ez érzés, nem kutatom.

Elég volt Őt látnom, szives hangját hallanom, kiéreztem aszszonyi lényéből kisugárzó emberszeretetét, mellyel párosult lekötélő, nyájas érdeklődése; mi nem leereszkedő, felülről való vállveregetésben nyilatkozott, hanem a valódi szívjóságnak önkénytelenül kiáradó melegében.

Mindig és mindenkihez volt egy barátságos szava, vagy biztató kézszorítása.

Mi unitáriusok: nők, férfiak, öregek, ifjak mindannyian valami

megnevezhetetlen, édes bizalommal melegedtünk Hozzá, mintha az *édesanya* szimbolumát szerettük volna Benne.

Nemesen egyszerű megjelenése, közvetlen, cicomátlan csevegeése soha nem feszélyezhettek senkit, társaságában mindenki ott-hon érezhette magát.

Püspöknei méltóságának gyönyörű ellentéteül, egész lényét megható bájjal sugározta be szerénysége, mely csak még őszintébb tiszteletre indított.

A Nagyasszony *püspökne* volt a *nőiség* legszebb értelmében.

És a nőiség nyilvánult meg mint *feleségben*, végtelenül szeretett férje oldalán.

Nála az ifjú asszony szerelme az évek teltével mélységes, mindent magába ölelő szeretetté diadalmasult.

Nem volt titok, hogy boldog emlékü Püspök urunk egész életében gyöngé fizikummal küzdött. Mégis, hogy azzá lehetett aki volt, bizonyára óriási része volt abban az odaadó ápolásnak, mindenre kiterjedő gondosságnak, figyelemnek, az önmagát felejtő hitvesi szeretetnek.

Lelkem indítására megemlítem pár személyes élményemet, melyek hangsúlyozottan kiemelik az igazi feleség lelki vonásait.

Az utóbbi években egy József-napi üdvözlés alkalmával b. e. Főpásztorunk válaszában mondta: „Hogy én még mindig megköszönhetem szives üdvözlésüket k. Barátaim, bizony nagy része van abban az én áldott jó Feleségemnek, ki úgy vigyáz rám, hogy nemcsak egészségemre ügyel, hanem számon tartja kötelességeimet is. Mert ha délután 4 óra s én még szundikálok, bármilyen elfoglalt legyen is Ő, gondja, figyelme rám irányul s gyöngéd eréllyel int: Józsi lelkem, hív a kötelesség! . . .“

Midőn nagy emlékü Püspökünk utoljára beszélt templomunkban, a Nagyasszony egész idő alatt omló könnyeit törülgette . . . Istentisztelet után átkísérve Őt, részvétellel kértem könnyei okát.

„Úgy szégyelem magamat, — mondá Ő — hogy úgy kellett sirnom, de én érzem, hogy az én Józsim most utoljára szolgált az Isten házában“.

Fájdalmasan megérezte . . .

Aztán jött a csodaszép búcsú. Az az utolsó ajándék, mit a feleség halott urának adhatott . . . Szemfedőül — menyasszonyi fátyol . . .

És milyen *édesanya* volt a mi Nagyasszonyunk? Az a gyöngéd, féltő, rajongó szeretet, mellyel körülvették gyermekei, unokái, szép családjának minden tagja utolsó percéig, az a szellőtől is óvó, becéző szeretet, minden ékes szónál szebben, igazabban dicsérte s szívünkhöz csak még közelebb hozta Őt.

A Nagyasszony *házatája* régmúlt idők búbájos, édes levendula illatát lehelte . . .

A szobák ódon butorai stilusosan emelték ki szelid méltóságát. Aki itt látta Őt, más környezetben el sem képzelhette.

Óh, ha e környezet, mely hosszú, szép és elégedett életével összeforrt, ha mesélni kezdene . . . Elmesélné, hogy a fáradhatatlan szorgalom és munkásság, az övéiért való szüntelen gondosság, a soha nem lankadó magyar szivesség, páratlan háziasság s a még magas korban is meglepően előzékeny vendégszeretet, itt élte közöttünk áldásos életét.

De az el nem mesélt mese, hangot talált a valóságban. A tengeren túlról, messze idegenből szól hozzánk egy szivből jövő levél által. Írója ¹⁾ mély fájdalomát fejezi ki, hogy már többé nem láthatja Őt.

Hálásan emlékszik arra a szives vendégszeretetre, melyben 26 évvel előbb részesült férjével együtt a püspöki háznál.

Négszer volt Erdélyben, minden alkalommal meglátogatta a püspöki családot.

Utólszor 1927-ben. „Ebéden ismét Ferencz Józsefné vendége voltam, az Ők kedves, szép otthonukban. Asztalnál a Főpásztor és felesége között ültem. Soha nem feledem el e napot. A püspök-nével bár nem beszéltük egymás nyelvét, azért mégis jól megértettük egymást, mert míg én a Főpásztorral beszélgettem, a Püspökne két kezében tartá az én kezemet“.

„Miután — írja — nagyon szerettem Őt, nem óhajthattam hogy szenvedése tovább tartson s így boldoggá tesz a tudat, hogy élete társával találkozott. Gyönyörű élete volt. Áldás volt családjá minden tagjára.“

E gyönyörű és áldott életet tündöklő fénnel ragyogta be a mély *hit és vallásosság*. A szomorúság és bánat idején, midőn anyaszívét vérző sebekkel borítá be a veszteség, nem tört le a fáj-

¹⁾ St. Johnné.

dalom súlya alatt. Erőt adott lelkének a hiven teljesített kötelesség enyhetadó csodabalzama és az a rendíthetetlen hit és bizalom, mely a legnagyobb megpróbáltatások között is így tud szólani: „Ha a jót elvettük Istentől, a rosszakat ne szenvednők-e el?”

És látogatta Isten házát buzgón, példát adva, míg csak testi ereje engedé. Tudta, érezte unitárius vallásunk örök igazságát: hogy a legszebb imádság a nemesen megélt és jó cseledekben gazdag életből fakad.

Ezért ajtaja mindig nyitva állott a szegények és szenvedők előtt, kik áldva emlegetik nevét. Segítésre kész szive, fiatalabb éveiben a jótékonyág tágabb értelemben vett gyakorlására is serkentette s így több ilyen irányú egyletnek vált díszére.

Egyházunkban a D. F. Egyletnek volt haláláig alelnöke, mely egylet Választmányának sokszor adott alkalmat gyűlései megtartására vendégszerető házában. Nőszövetségünk hosszú ideig elnökét, majd díszelnökét tisztelte Benne.

Áldott legyen az Ő emléke!

Ime: így és ezek által közelítette meg Ferencz Józsefné Gyergyai Anna azt az eszményt, melyet a *nő hivatásáról* unitárius keresztény felfogásban rajzoltam.

Példát adó, nemes életének emlékét őrizzük kegyelettel!

Valahányszor pedig emlékezünk az Ő csodálatosan szép nőiségére, halljuk meg a szentkönyv igéit: „A te ruháid mindenkor legyenek fehérek, mert boldog, aki vigyáz és félti az Ő ruháit.” Vagyis: a nő lelki öltözete mindig fehér pompában ragyogjon.

Ürmösi Károlyné.

Szertartások és szokások az unitárius egyházban.

II.

Istentisztelet.¹⁾

Mindentől el lehet szakadni csak Istentől nem. Mindenről le lehet mondani csak az imádkozásról nem. Ez az ember lelkének Isten lelkével kapcsolódása: sóhajban, térdhajtásban, suttogásban, elmerengő gondolkozásban, a kezek összefogásában, térdre, arcra borulatban, gondosan szerkesztett imádságban, vagy filozófiai elméletek szövésében. Csak a forma más, a lényeg egy és ugyanaz: Találkozás Istennel. Ehhez az örök forráshoz kapcsolódik minden. „Minden vallásnak implicit célja, hogy a lélek és Isten között összhangot létesítsen.“²⁾ Külömbőség abban mutatkozik, hogy míg a mi naprendszerünkön kívül több is van, Isten csak egy van a fizikai és a lelki világok egyeteme fölött és azokban, úgy is mint immansens, ugyanis mint transcedens erő és jelenlét.

Ebből az egyetemes mindenüttlétből következik az a viszony, amelyben az ember mint lelkes lény Istenéhez kapcsolódik. Ezt az odakapcsolódást lelki éhségnek mondja az Írás. „Szomjuhozik lelkem Istenhez, az élő Istenhez. Mikor mehetek el és jelenhetek meg Isten előtt!? (Zs. 42. 3.)“ „Elmegyek az én atyámhoz és a ti atyátokhoz, az én Istenemhez és a ti Istenetekhez“ így szól Jézus.

Míg ember az ember, mindig keresni fogja az örök lelket. Tőle várja az ihletet, a megáldást, megszentelést és a boldogságot. Várja azt, amire lelkének szüksége van. Hogy miben és mi által találja meg, nem tudja, csak sejti.

A sejtelem, az aspiracio, a lelki éhség és szomjuság, az epekedés, a ki nem elégített vágy találkozik a hittel. A hit elvezeti

¹⁾ Eddig isteni tisztületnek, Dávid F. korában: isteni dicséreteknek mondták az összes szertartásokat együtt. Ker. Magv. XX. 25. Agh István: isteni szolgálatnak nevezi.

²⁾ James Drumond: Christian Doctrina.

ahhoz a forráshoz, amely megelégteti éhségét és szomjuságát. Miként Jézus a Getsemáné kertben, minden ember félre vonul egyszer, ama bizonyos órában, melynek eljövése idejét senki sem tudja.

Ha nem elégti ki a titokzatos, hódol annak, amit lát, amit hall, talán azért, mert féli, vagy mert szüksége van rá. Nincsen olyan természeti jel, amely ne vezetné őt a végtelenség, a nagy ismeretlen útain. Az ember önmagából és önmagában soha sem elégítheti ki lelke vágyait és szükségeit. Sem más emberből, sem ember által. Azon túl, azon felül, a lélek birodalmában, csak ott pihen meg a lélek, mert onnan száll alá minden jó adomány és tökéletes ajándék. „Teremts én bennem tiszta szívet ó Isten és ujítsd meg lelkemet én bennem. Én hozzád emelem szívemet, mert benned bízom Uram.“ Ez a fölemelkedés, ez az ismeretlenbe olvadás, ez a boldog újraszületés: a mi istentiszteletünk, Istenben elmerülésünk. Mi Istenben vagyunk, élünk és mozgunk. Ez a lelki élmény néha tudatos, néha tudatalatti, legtöbbször öröklött vagy felvett szokásunk, gyakorlatunk s ezzel együtt járó boldog megelégedésünk. Legteljesebben a *kultusz* szó fejezi ki, mi *istentiszteletnek* nevezzük. Fejlődése lassu volt.

Az első keresztényeké tanításból állott. Jézus utasítása: Elmenvén tanítsatok minden népet. Tanítsatok a pogányokat (Ján. 7.35). Először tanítottak, azután prédikáltak (Csel. 5.42). Pál mindenütt tanított (1 Kor. 4.17). Annyira rendes gyakorlat volt a tanítás, hogy Jézusnak imádkozni is meg kellett tanítnia követőit.

Az emberi tehetetlenség sajátságos bizonyossága, hogy önmagát nem tudja kielégíteni sem testileg sem lelkileg. Másoktól várja a segítséget, hogy Istenhez eljuthasson. Jézus is csak akkor mer közeledni Istenéhez, midőn a Jordán vizéből kiemelkedve, meghallja az égi szózatot. Ez az elhívás szükséges volt mindenkinek, hogy meghallgassák és kövessék az Istenhez vezető úton. Jézus csak az égi fölavatás, a megkeresztelkedés után fogott a tanításhoz, istenországa megismertetéséhez. Papi jellegű munkát nem végzett. Az ő Istentisztelete az Isten lelkének megélése és kitermelése volt. A régi gyakorlattól nem tért el, mert az Írást olvasta és magyarázta, de ennél többre becsülte a szívek megtisztítását. Tehát Jézus inkább volt erkölcs-reformátor, próféta, mint írás-magyarázó pap. Az írással szeretett foglalkozni, de csak azért, hogy a régi hibás fel fogás helyett a lelki elgondolást és tisztult érzést ébressze föl.

Jézus az istentisztelet rendszeresítésére nem törekedett, mert csak arra volt ideje, hogy a hibásnak vélt kultuszt megtisztítsa.

Unitárius istentisztelet.

A mi *unitárius istentiszteletünk* szertartása egyszerű és a lélek szükségéhez alkalmazott. Együtt örvendezünk, együtt adunk hálát, együtt sirunk Isten előtt embertársainkkal. Bizalom vezet Istenünk színe elébe, mert erős a hitünk, hogyha szívünket hozzá emeljük ő meghallja szavunkat, megérezi érzésünket. Ezért keressük az alkalmat, ezért hat ránk a felkelő és lemenő nap, a derült ég és a cikázó villám. Ezért örvendünk az ünneplő napoknak, mert imádságra vágyik szívünk, mert gondolatainkat el akarjuk mondani embertársaink, testvéreink előtt. Mert hallani akarjuk Isten igéjét, mert találkozni akarunk a jó Jézussal. Az íge magyarázása a rejtett kérdések fölfejtése, a vitatott tanok tisztázása, mind az istentisztelet körébe tartozik. De ide vágyik az életnek minden nagy kérdése, mert amily bizonyos, hogy Isten nélkül nem élhetünk, épp olyan bizonyos, hogy Isten gyermekei, az emberek, embertársaink élete hozzánk tartozik s életünk csak úgy teljesen boldog, ha boldognak látunk magunk körül másokat.

Nekünk unitáriusoknak van okunk és jogunk visszatérni a kiinduláshoz, mert megítélésünk szerint az alap, melyre Dávid Ferenc és társai emelték az unitárius hit épületét, ingatlan és ingathatlan. Ők lélekből és lelkek inspirációja szerint hittek Istenben és abban, ami a hitre tartozik. Tehát hittek abban is, amit a tudás, a bizonyítási eljárás derít föl. Mert hitték azt, hogy Isten kijelentést tett önmagáról, de tudták azt, hogy ennek a kijelentett igazságnak csak akkor van értéke az ember számára, amikor visszhangra talál az emberi lélekben és beleolvad tudatszerűleg s lesz belőle öntudat és ennek alapján istentudat. A hosszas fejlődés a nyelvben talált bizonyos kifejezéseket, melyek gyakran fedezik, legtöbbször csak sejtetik a lényegét. Az *istentisztelet* szó el van fogadva annak a viszonynak a kifejezésére, amely az ember és Istene között először lélekben, de azután, sőt legtöbbször, külső cselekedetekben, szavakban, a művészileg kiképzett imádságokban, beszédekben, énekekben s a test számos fogásában jut kifejezésre.

„Isten tisztelése az ő akaratának teljesítésében áll“ (Káté). Isten akarata pedig az, hogy az ő világa fennálljon és tökéletesedjék. Isten maga gondoskodott törvényekről, ezeknek végrehajtásáról. Az ő akarata a törvény. Az ő akarata az ő lelke. Az ő lelke az ember lelke is, tehát aki lélekben él, Isten akarata szerint él, aki lélek szerint cselekszik, Isten tisztelését gyakorolja.

Ez az elmélet nagyon messze áll az életben — helyesebben szólva — az egyházban alkalmazott eljárástól. Igaza van Tielenek: „a vallás fejlődésében az istentisztelet formái legszigorubbak, leglassabban és legutoljára változnak át“.

A római polgár csak azt akarta, hogy neki Istene legyen, akit imádjon s akivel békés viszonyban élhessen. Azontul a vallás kérdéseivel nem vesződött, annál inkább arra volt gondja, hogy vallásos kötelességeinek eleget tegyen. Ő a törvény betűi szerint volt kegyes, tehát a farizeussal egyenlően gondolkozott. Ebből azt következtette, hogy ha ő eleget tesz Istenének, jogosan várja, hogy Isten gondoskodjék róla. Más szóval az isteneket fellehet használni az ember céljaira. Ebből aztán következett, hogy a szertartásnak kifogástalanul pontosnak, hibátlannak kellett lenni.

Ezt az elvet Jézus illő értékére szállította le azzal, hogy az embert ember társával szemben a kölcsönösség elvére állította: „amit vártok másoktól, ti is azt cselekedjétek velük“ (Harnack: History of Dogma I. 204.).

Ezzel szemben áll az ótestamentumi és az apostoli felfogás, amely azt tartja, hogy az istentisztelet áldozat. Amit Pál apostol így fejez ki: az egész lényt, testet és lelket Istennek kell áldozni, minek folytatása az egész gyülekezetben jut kifejezésre, részint jó cselekedetekkel, részint imádsággal, melyet az egyes és a gyülekezet végez.

Dávid Ferenc kora.

Az atyáktól a fiakra és unokákra szállt kolozsvári, tordai, fehérvári, enyedi, vásárhelyi és más katedrális — unitárius — templomokban, az egy Isten tisztelete a kezdők hevületével az új reménység föllángolásával indult meg. Az első nagy sikerek az unió

gondolatát ébresztették fel a lelkekben. A nagy vezérek: Dávid, Heltai, Blandrata, Gyulai, Hunyadi, Karádi, Enyedi, Bogáti Fazakas teológiai tudománya és reformáló ereje uralkodott a nagy sokaság felett. Általános volt a meggyőződés, hogy minden változás az új idő szellemében, Isten akaratából történt. Nem a fegyver, nem az erőszak, hanem a nép akarata ült diadalt.

Az Isten tisztelése, a templomoknak, mint az imádság helyének, a szentírás igazságai megmutatásának gyakorlása, a lelkek mindennapi eledele és itala volt. Az a szellem, amely a hitvitákat annyira befolyásolta, a szószerkeztetésekre is eljutott.

Hatalmas, hatvanegy beszédben jelenik meg Dávid Ferenc az ország színe előtt 1569-ben.

Az élőszo varázsától várta Dávid Ferenc az új hit terjedését. Erre serkentette követőit a papokat s hogy biztosítsa a sikert, kinyomatta beszédeit: hogy „az együgyű (egyszerű, kevésbé tanult) tanítóknak és lelkipásztoroknak némi-nemű forma adattatnék elejökbe, mikor az Atyaistenről, ennek az ő egyetlen-egy fiáról és a szentlélekről tanítani akarnak, mi-nemű formát kövessenek . . . Ha mint használtam avagy használok az Istennek gyülekezeteiben, ez nem enyém, az Istenemé, ha pedig nem használok (mert ismerem az én gyarló és tudatlan voltomat) akaratom ellen lett, mert nem magam hasznát, hanem az Istennek gyülekezeteinek építését akartam keresni. Zugolódjanak, káromoljanak bár engemet az én ellenségeim, a világosságnak atyja, a mi Krisztusunknak Istene látja és érti minden embernek titkait és ő leszen ítélő bíró“. (Dávid Ferenc prédikációi: Epistola ad lectorem befejező része.)

Tudja, hogy az igazságnak idővel fel kell gerjedni és lángot vetni. Nem elégedett meg a hitvitákon és vaskos köteteiben elért sikereivel. Az egyházi beszéd a sajtó szárnyán, azért ígért nagyobb sikert a dogmatikus és bölcséleti könyveknél, mert a nép szokva volt az elmélkedés menetéhez s a szent ige fejtegetését könnyebben áttekinthette. Megtanulták, hogy hitéről vallást kell tenni még az „együgyű hívőnek is“. Tudták, hogy csak Isten akarata él és uralkodik a lelkek felett, miként hajdan, midőn „lebege a vizek színén“. Hitték, hogy midőn Isten kibocsátja a maga szószerkeztetőit, gondoskodik számukra belátásról és ihletésről, mint midőn egykoron tüzes nyelvek képében kitölté lelkét az apostolokra. Remélték, hogy Isten szent fia közre fog működni az ő megigazolásukra, mert „ő eljött

lelkünk boldogságára“. Sem a haláltól, sem a pokoltól nem félték, „mert Isten ama szent lelkének tüze fog megemészteni minden bűnt és gonoszsgót és gátat vet az ördög incselkedései elébe, ellenben világosságra gerjeszti a tiszta igazsgót, amely most az idők teljességében fog valóra válni, mert az új babiloni fogság szenvedése az ő szemük láttára fog véget érni“.

Hogy mind ez bekövetkezhesék, szükség „lemondani a világ gonosz szokásairól, a dobzódásról, torkosságról, mint minden szegénység, nyomoruság, csalárdság szülő okáról“.

„Mi elállottunk az igének régi tévelygő magyarázata mellől. Még idegennek tetszik Istennek most megismert igazsága, de megmutatja Isten ő szent felsége, hogy ez az örök életnek tudománya. Egy a kívánatos dolog, hogy könyörögjünk a közbenjáró Jézus Krisztus nevében, hogy a Krisztus győzedelmes legyen az ő fiaiban, hogy az ő evangéliumának tiszta magyarázatja megmaradjon miközöttünk az ő anyaszentegyházában az elkezdett igazság diadalra jutásában, Isten nevének tisztességéért“. Mily lelkesítő reménység a nagy prédikátor szívében!

A reformátor a dolgok mélyére nyul és szól: „El kell pusztulni a sokféle hitnek, vallásnak, hogy csak az egy apostoli credo maradjon meg és hogy mi is az apostolokkal egy tudományban legyünk“.

A dogmákban utoljára mentünk a fő dologra, Isten egységére. A sacramentumokban hasonlólag a mise tisztításán, az éneken (énekes misén) kezdtük, melyet a trombitákkal, orgonákkal száműztünk (De falsa et vera unius Dei cognitione).

A püspök a papról föltárja véleményét és utasításul adja: „A hivek munkálkodjanak abban, hogy hiv pásztoruk legyen, ki mind tudományában, mind kegyes életében próbált légyen, kit szorgalmasan és kívánsággal hallgassanak, akit a jelekről megismerhetni. Valamit mond Istennek igéjéből, megbizonyítja, tanítása a hitnek ágazatja szerint vagyon-e vagy nem . . . Azért ha valaki szól, szólja Istennek beszédét“.

A papnak a tudás és ékes szólás mellett életével is hatni kell. „Meg kell látni miképen rendelte be (= rendezte be) a maga életét és az ő házában valóké, mert miképen igazithatja az Istennek egyházát, aki az ő maga háza népére gondot nem visel. Hitünket jó cselekedetekkel kell megmutatnunk. Ez a hit olyan légyen,

mely cselekedeteknek általa cselekedjék“. ¹⁾ Dávid beszédei egészen korszerűek. A megkezdett hitreformot folytatja. Egyben polemikus is, mert a téves felfogást ostromolja. Az istentisztelet kétféle: „hamis és igaz“. „Az igaz Istennek lelkétől, az ő igéjének folyása szerint“ a hamis pedig a pokolbeli ördög irigységéből az igazságnak meghomályosítására, nagy háborúságra és vetélkedésre okot adott“.

A beszédek szerkesztésében, habár nem is ragaszkodik egy formához, mégis egységes eljárást követ. Alapigével kezdi. Néha kettőt, sőt hármat is használ. Többször igen rövid bevezetéssel, de rendszeren mindig részekre osztva fejt ki alaptételét. Eljárását megvilágíthatjuk a „kilentzedik predikációval“ (Rom. X.). „Ne mondjad a te szivedben kicsoda megyen fel mennybe a Krisztust a magasságból aláhozni, avagy ki száll a mélységbe Krisztust halottaiból felhozni, de mit mond az írás: közel vagy az ige a te szájadban és a te szivedben, ez a hitnek az igéje, melyet prédikálunk t. i. ha megvallandod a te száddal az Ur Jézust és hiended a te szivedben, hogy az Isten feltámasztotta őtet halottaiból, idvezülsz, mert szíveddel hisznek az igazságra, szájjal pedig vallástétel léssen az idvességre. Következik: Summa. Majd: Tanuságok: 1. az Ótestamentum bizonyosága. 2. Summája. 3. Az idvesség és megigazulás rendje.

Még egy kitűnően jellemzőt mind szerkezete, mind dogmai felfogása megvilágítására (XXXV.): „Senki sem kételkedett soha az ember felől, ki a szüztől született és a zsidóktól megfeszítettett, hogy nem az volna a Jézus és nem második személy a háromságban. Mert ez ő nekie tulajdon neve, mely még gyermekkorában, a körülmetélésben, az angyalok parancsolatából nekie adott, miképen tenéked“.

Dr. Boros György.

¹⁾ Ennek igazolására Sandtól idézem e pár sort: quod enim ad mores, ecclesiaeque ordinem attinet: haec (presertim a primordiis) talia fuere, ut et ab ipsis probarentur ab adversariis: spem namque firmam habentes fore resurrectionem tum justorum, tum injustorum, in id summa incubebant cura ut jugiter inculpatam coram Deo hominibusque gererent conscientiam. (Sandius Bibliotheca Antit. 226). Mégis — folytatja Sand — az ellenkezők elbánnása milyen kegyetlen volt.

Dr. Borbély István

Ott született a Székelykő lábánál, ahol a keskeny és kicsiny völgy s az ezt környékező, magasba emelkedő hegytetők önkéntelenül is arra ösztönöznek, arra tanítanak, hogy állandóan csak előre, csak fölfelé nézzünk. Azoknak volt utóda, akik egykor a kicsiny bányavárosban kincset keresni, szilárd vaskincset napvilágra hozni ereszkedtek le a földnek mélyébe; akik megtanulták és tanították, hogy csak a szorgalmas, bátorító munkának lehet és van sikere, eredménye.

Ott élte le gyermekéveit, hol nagyapai ajkak mesélték, hogy mikép tört fel a sötét bányák szájánál az egy Istenben törhetetlenül bízó, elszánt férfiak ajkáról a szoltáros zsolozsma: „Te benned biztunk eleitől fogva“; ott hallotta a föld mélyén dolgozó férjekért aggódó nagyanyák ajkairól felhangzani a bizakodva kérő dalt: „Vigyázz értem Ur Isten“. Ott lépte át először a templom ajtaját, hogy meghallja ő is az emelkedett lelkű unitárius papnak szenvedő, küzdő, de békeséges türelemmel felruházott, híveihez intézett szavait: „ha Isten velünk, ki lehet ellenünk!“ Ott lépte át először az iskola küszöbét, honnan annyi kiváló egyén indult el az élet útjára nem szegyént, hanem dicsőséget hozni kicsiny városa, népe, papja és tanítója számára.

Dr. Borbély István Torockón született s megnyilatkoztak benne népének jellemvonásai. Le nem kicsinyelhető ambícióval tört mindig csak előre, támogatva ideáljait, céljait szorgalmas munkával; akarata nemhogy megtörést, de még akadályt se akart ismerni semmiben; sokszor talán túlmerészek voltak vállalkozásai, de ő csalódásra sohasem számított, mert erős volt hite, bizalma, vallása és egyháza iránti szeretete. Ami eltöltötte keblét ifjú korában, csak erősbödött benne, a meglelt férfiben. Így szállt le a mélyre, a tu-

dományok nem egy ágának mélységes bányájába, hogy kincset hozzon onnan napfényre és szerette volna, hogy az általa felhozott kincsek mind közös birtokká legyenek. Így iparkodott növelni az utódokat a közép- és főiskolákban. Tisztelet, érdeklődés és szeretet is környékezték ezért.

Legszeretettebb tere az irodalom volt; a XVI-ik évszáz irodalomtörténetének ismeretében valóságos tekintélynek számít. Ez kapcsolta össze lelkét az unitárius egyház történelmével és vitte oda, hogy az unitárius hitelvek fejlődését is tanulmányozza. Ezek biztosították számára a teológiai tanári katedrát, hol sokat vártunk tőle s hol alig több mint három év alatt, rengeteg munkát végezett.

A küzdelemtől nem irtózott; bátorsága még a világháború frontharcosai közt se hagyta el, mert mint mondá: „ha Isten velünk, ki lehet ellenünk!?” „s ha béres lennék — folytató — akkor is csak jó béres tudnék lenni, mint katonatisztól pedig, életem és becsületelem követeli, hogy méltó, jó katona legyek!” Több kitüntetés mellé II. Vilmos császár csakugyan saját kezüleg tűzött mellére vitézségi érdemrendet.

Dr. Borbély István 1932. március 20-án reggel végsőt lehel. Reggeli $\frac{1}{2}$ 6 órakor az a család, melyet úgy szeretett s melyért még élni akart, gyászba borult. A háború sebe, az élet megpróbáltatásai nem tudták megörölni erős szervezetét, de a spanyol-bebetegség által okozott tüdő- és mellhártyagyulladás megölték.

Ő már pihen . . . kiszenvedett! Március 21-én végbúcsút vetünk tőle.

A történelem méltatni fogja érdemét. Mi csak gyászolunk és emlékezünk.

Csifó Salamon.

Ekárt Andor

Mint a szép tisztán csörgedező hegyi patak, olyan volt az Ekárt Andor 64 éves földi pályafutása, amely f. é. március 31-én véget ért. A „Székelykő“ tövéből indult el s a vadregényes „Firtos“ alatt végződött be. Utjában a föld szennye s az élet alantas iszapja egy pillanatig sem zavarta meg. A lelki magaslatok tiszta levegőjében csörgedezett. Az az ártatlan és jó lélek volt meglett férfi korában, aki volt, mint kis gyermek. A modern ember bonyolult és kitanulhatatlan lelki világától távol állott. Jelleme kristálytiszta és átlátszó volt. Beszéde és cselekedetei nem arra szolgáltak, hogy eltakarják a szív érzéseit, hanem ami szívében volt, az volt ajkain s az nyilvánult meg cselekedeteiben. A mai tülekedő kor versenyében részt nem vett; rang, kitüntetés és előléptetés után nem szaladott, hanem megelégedett lelkiismerete jutalmazó érzésével. Igénytelenségénél csak szerénysége volt nagyobb. Ezen bölcs élet-filozófiája bizonyos kedves humorral párosult. Olyan humorral, amely nem sért és nem bánt senkit, hanem derüt és vidámságoi áraszt maga körül.

Ezeket a kiváló emberi tulajdonságokat vitte magával lelkész pályájára. Ennek lehet tulajdonítani, hogy a csehétfalvi egyházközségben megkezdett papi működését ugyanott 38 éven keresztül folytatta anélkül, hogy onnan bárhova is elpályázott volna, vagy ellenséget szerzett volna magának. Neki csak barátai és tisztelői voltak, pedig nem félt az igazságot kimondani s megvalósítani. Hű és igaz pásztora volt a reábizott nyájnak, amely még sokáig fogja emlegetni nemes jóságát és igazlelkűségét. Kedves jó barátunk pihenj csöndesen abban a drága honi földben! Mi szeretettel őrizzük emlékedet!

V. A.

IRODALOM.

Dr. Gál Kelemen: *Brassai Sámuel*. Brassai redivivus. Habár lassú léptekkel, de mégis tart a Brassaival foglalkozás. Mostanában mintha fölfrissült volna a neve és munkássága iránti érdeklődés. A budapesti egyetemi ifjúság erdélyi csoportja: az unitáriusok, egyesületüket a Brassai nevével díszítették föl. A múlt évben Brassai-serleget szereztek és azt felavatták. Szegeden a halhatatlanok közé helyezték a szobrát. A közelebbi napokban került asztalomra egy tekintélyes füzet Dr. Gál Kelemtől Brassairól (181 oldal). Dr. Gál nagy kitarással és tisztelő szeretettel foglalkozik Brassaival 10 fejezetben. Egy tanulmánya már megjelent Brassai filozófiájáról. Egészen természetes, hisz kötelező is, hogy első helyen unitárius szakférjiek tartsák ébren az érdeklődést. Kővári László, Kozma Ferenc indultak el ezen az úton, következett Pálfi Márton s most Dr. Gál. Minthogy Brassaiért, mint tanítványok csoportja, első helyen vagyunk felelősek, Dr. Gál könyvének feltünőbb életrajzi tévedéseit megemlítem.

Első, Brassai száz éve. Kővári a hálás tanítvány tiszteletével az ország figyelme központjába helyezte Brassait a száz év legendájával. A közokt. miniszter megnyerte a királyt s a sajtó tovább zengte a megérdemelt dicsőítést, de a historikus keresi a lényegbeli igazságot s ez az, hogy Brassai 1800 juniusában született. Tehát épp 98 éves volt. 1797. év már csak azért sem állhat meg, mert ha némely életrajzírók szerint december 31 vagy január 1-re esett születése, egyetlen testvére még csak féléves volt s ha a helyes dátumhoz, junius közepéhez ragaszkodunk, akkor is a testvér még csak egy éves volt. (A részletek el vannak mondva Dr. Brassai S. életében).

Gált a Kővári fantáziája más helyen is tévedésbe ejtette. Csak a főbket! Szamosfalván Brassai nem állott csatát, mert ott nem

volt csata. Brassai nem menekült Pestre, hanem rejtőzködött a Szilágyságban s midőn a katonai iskolához kinevezték, akkor ment föl s onnan jutott a kormányhoz Debrecenbe, stb. Pesten nem lehetett s nem volt 10 évet, mert 1859 őszén már muzeum-őr volt Kolozsvárt. Egyetemi tanárrá az egyetem második éve kezdetén lett. 1873 okt. 12-én kelt a királyi kinevezés. Betegsége nem daganat, hanem bőrbaj (exccema) volt. Hubay, saját levele szerint, Bach „Chaconne“-ját játszotta el a beteg ágya mellett (Élete 173. l.). „1897 június 24-én reggel halva találták ágyában“. A tény: e sorok írója jelenlétében jun. 24-én reggel 7 óraker hunyta le szemét. A torockószentgyörgyi ünnep a halála utáni augusztusban volt a papi ház előtt (és nem jun. 18).

A tanulmány főbb fejezetei: esztétikus, kollégiumi tanár, kritikus, nyelvtanító, módszertan, az Eutwurf, nyelvtudományi munkássága, összeállításban, a G. K. szokott pontosságával, Brassai elévülhetetlen érdemeinek állandó méltatásával és Brassai tudományos megállapításai hűségese felsorolásával. Könnyen áttekinthető és logikus következetességgel úgy jelennek meg az olvasó előtt, hogy Brassait újra látja, újra megbámulja. Bizonyos, hogy Brassai egy-magában többet tett a magyar iskolai és nemzeti kultúráért, mint talán egész iskolák, vagy egyéni kezdeményezéssel alakult társulatok.

Aki a közoktatás fejlődése iránt érdeklődik és irányelveit ohajtja látni a 49—87, aki a nyelvtudományban keres vezetőt 88—147 lapokon megtalálja gondos összefoglalásban azt, amit Brassainak és iskolájának köszön a magyar közmiveltetés.

Midőn ezeket egybefoglalva elmondja Gál Kelemen, felteszi a kérdést: van-e az ő nagy életművéhez méltó élet- és jellemrajz Brassairól? Feleli: nincs. Észrevette-e Gál K. hogy ezzel mondotta Brassairól a legnagyobb magasztalást. Brassai olyan nagy volt, mint kora, a XIX. évszáz. Lassan, nehezen kezdődő, folyton bontakozó, táguló. Egy lesujtott, eltiport nemzetet öntudatosá, ereje fölismérrőjévé, tehetségei kisarjasztójjává kellett tenni. Brassaiiban benne volt a magyar nemzetnek minden emberi tehetsége, segítve olyan energiával, amely keresi a küzdelmet, mert tudja, hogy csak ez fejt ki a benne levőt. Sajnálgatjuk, hogy miért nem maradt egy tudomány-ágnál? Hát a magyar nemzet miért nem maradt katona-nemzet? Miért akart s miért lett versenytársa a nyugati nagy nemzeteknek a kultúra számtalan ágában?

Brassai életének és szolgálatainak hozzá méltó kiemelésére és megrajzolására talán csak a Tudományos Akadémia három osztálya volna vagy lehetne alkalmas. Ennek az ideje még nem jött el, s még akkor is talán hiányozni fog belőle, ami egészen hozzá tartozott, ami csak Brassaié volt. Gál K. legyen megnyugodva, hogy két könyvében a Brassai-kultuszt tekintélyes lépéssel előbbre vitte. Mi odaadó szeretetünktől hevítve előkészítettük az utá-nunk jövőknek s örvendhetünk, ha az érdeklődést fölébresztettük Brassai elévülhetlen érdemei iránt. — A könyv ára 50 leu. Kapható az Unitárius Iratterjesztőnél Kolozsvárt. *B. Gy.*

Balázs Ferenc: *Kis Hittan.* Torda, 1932. Szerző kiadása. 24. lap. Ebben a kis füzetben 92 kérdés és felelet alakjában kívánja az író vallásos felfogását kifejteni. A bevezetésben nagyon sokat ígér, de a kidolgozásban nem találtuk meg az ígéretek beváltását. A bevezetés egyik mondata szerint „a hívek többségének mai felfogását“ adja; a rákövetkező mondat pedig így szól: „Természet-szerűleg nem elégedhettem meg azzal, amit az emberek ma hisznek“. A kérdések és feleletek közül néhány a Ferencz József-féle kátéból szóról-szóra van átvéve. A többiek közül az 52 és 74 kérdések pantheisztikus irányával, a 76-ik kérdés predesztinációs hangjával, a 71-ik kérdés ama kitételével, mely a tudományt kívánja a vallás alapjává tenni: nem értünk egyet. Arra sem tanítanók a kis gyermekeket, hogy „azért vagyok unitárius, mert az unitárius egyház tanításai szerint neveltek fel“ (69 kérd.). Általában nem találtuk meg azt a beigért „hitrendszert“, amely a mai ember életét „dina-mikussá“ teszi, „föllelkesíti“.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az U. I. T. felolvasó ülései. Az U. I. T. ez évben az első tudományos felolvasó ülését február 24-én tartotta, mely alkalommal Dr. Gál Kelemen Lázár István teológiáját és filozófiáját ismertette kéziratban maradt művei alapján. A multnak egy elfeledett részébe világított be s világossága derűjénél a külső egyházépítő Lázár Istvánban egy kora színvonalán álló teológust és filozófust is megismertünk, aki a Wolf és Leibnitz eszmevilágával termékenyítette meg a mi teológiánkat.

Második felolvasó ülésünk április 7-én volt, amely alkalommal Vári Albert „Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és hollandiai remonstránsok között“ címen tartott felolvasást, amelyben azokra a jótékony anyagi, szellemi és erkölcsi hatásokra mutatott rá, amelyek egyházunkra éppen a legválságosabb időkben származtak abból a testvéri kapcsolatból, amelyben mintegy 150 évig a hollandiai remonstránsokkal voltak elődeink. Mindkét felolvasás szellem-történetünk kimélyítéséhez jelentékenyen hozzájárult s a társaság tagjain kívül szép számu közönség hallgatta.

Dávid Ferenc emlékezete. Budapesten a Kelenföldön egy utcát az unitárius egyház alapítójának és első püspökének emlékezetére Dávid Ferenc-utcának neveztek el.

Betiltott egyházi lap. Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Igazgatótanácsa a „Ref. Lelkészek Lapja“ c. lapot f. é. február 18-án tartott ülésében hozott határozattal betiltotta, mivel úgy találta, hogy a nevezett lap olyan szellemet terjeszt, mely „az egyházi hivatalos tekintélyt aláásni s az egyházi közéletet destruálni alkalmas és ennél fogva az egyházi élet rendjére és belső szellemére nézve veszélyes“.

Gyászhirek. *Özv. Borbély Lajosné* szül. *Becsky Rozália*, február hó 27-én, életének 85-ik, özvegységének 25-ik évében hosszas szenvedés után Tordán csendesen elhunyt. A kétszeri özvegység s az ezzel járó súlyos megpróbáltatások között is az édesanyai érzés hitet és boldogságot varázsolt lelkébe. Önmagáról megfeledkezett, hogy annál több áldozatot hozhasson fiáért, akivel az Isten megáldotta. Avval a tudattal hunyhatta le szeméit, hogy édesanyai önfeláldozó szeretete gazdag gyümölcsöket termett. Józán Miklós budapesti püspöki vikárius édesanyját gyászolja az elhunytban, akinek drága emlékéért családjával együtt kegyelettel őrzi.

Bölöni Tana Endre, életének 44-ik évében március hó 6-án Bölönben, hosszas szenvedés után jobblétre szenderült. Sem az ifjú szervezet, sem az erős akarat és az orvosi tudomány nem tudott megbirkózni a gyilkos kórral, amely derékban kettétört egy életet, amely még oly sokat várhatott volna ettől a világtól. A messze kiterjedt rokonsággal együtt osztozunk a vesztes fájdalomában.

Rádió és istentisztelet. Gyakran felvetődik az a kérdés, hogy azok a szép és magasztos istentiszteletek, amelyeket a rádió útján hallgatunk, kielégítik-e lelkünk vallásos szükségletét úgy, amint a különböző hangversenyek kielégítik művészi igényeinket? Vajjon a rádió nem teszi-e előbb-utóbb feleslegessé régi, megszokott istentiszteleteinket? A kath. istentiszteletről nem szólnak. Az annyira a templomhoz, oltárhoz, áldozáshoz s egyéb külsőséghez van kötve, hogy eme föltételek nélkül valódi istentisztelet nem lehetséges. De a protestáns istentisztelet egészen szellemi alapokon nyugszik. Az nincs bizonyos helyhez kötve. Az egyszerű családi otthont is templommá szentelheti a tagok áhitata és vallásos buzgósága. Az Istent az elzárt szoba titkos magányában s a természet magasztos templomában egyaránt megtalálja az, aki lélekben és igazságban keresi. Nem következhetik-e be hát az az állapot, hogy a hívek üresen hagyják a maguk egyszerű templomát s szűk keretek között mozgó istentiszteletét, hogy a rádió útján bekapcsolódjanak egy szép és művészi magaslaton járó, emelkedett szellemű istentiszteletbe? Ezt a kérdést az istentisztelet lényegéről alkotott felfogásunk dönti el. Az istentisztelet nem művészi produkció, ahol gyönyörködünk egy emelkedett hangú imádságban és végig hallgatunk egy szellemes egyházi beszédet, vagy mesteri orgonajátékot. Nem hangverseny, amely élvezetet nyújt s amely-

ben a hallgatóság teljesen passzív szerepre van ítélve. Az istentisztelet közös cselekmény, amelyet a pap és hívek együttes érzése, gondolkozása, vágya és eszménye emel istentiszteletté. A rádió útján hallgathatom a legnagyobb szónokok beszédjét, a legkiválóbb mesterek orgonajátékát, amelyek művészi igényeimet teljes mértékben kielégítik, de nem elégitik ki vallási igényeimet s nem ébresztik lelkemben azt az áhitatot, amelyet ébreszt a testvérlelkek közös imádsága, közös éneklése és az együttérző sziveknek összedobbanása. A rádió nem adja meg azt a meleg közvetlenséget, azt a lelki egységet, amely a szemek sugarából s a lelkek összetalálkozásából származik. Éppen azért üres illuzióban ringatná magát az, aki a rádión a legnagyobb gyönyörűséggel végighallgatott istentisztelet után elhithetné magával és másokkal azt, hogy ő istentiszteletet végzett. A rádiózás lehet tanulás, élvezet, szórakozás vagy bármi egyéb, de nem lehet istentisztelet, amely komoly lelki munka s a lelkipásztor és a hívek személyes és közvetlen kapcsolatából táplálkozik.

Az emberi lélek világtörténelme. Kurt Breysig, az ismert német történetíró legújabb művében szokatlan tárgyat dolgozott fel: a lélek történetét, amely a világtörténelem legbensőbb és legmélyebb hordozója. Breysig négy lelki faktort különböztet meg: értelmet, képzeletet, akaratot és érzelmet. Ennek a négy tényezőnek új meg új kombinációi határozzák meg a népek sorsát. Mint a színpadon, hol az egyik, hol a másik lelki faktor lép előtérbe, majd pedig visszavonul és elmerül a másik három kórusában. Így az őskorban minden nép a *képzelőerő* igézete alatt áll. Ennek a helyét az ókorban a hallatlanul erős és szilárd theokráciák és monarchiák idején az *akarat* veszi át. A középkorban az *érzelem* dominál, a maradéktalan hitben épp úgy, mint a redkívül erős közösségi ösztönben, az újkorban pedig az *értelem* lendül előre, mint uralkodó lelki tényező a reformációban, a renaissance-ban, a felvilágosodott abszolutizmusban, a kezdődő kapitalizmusban és a tudomány kezdeteiben. Természetesen valamennyi lelki tényező túltengésének ellenhatása van; az ellenhatás Rousseau korszakával kezdődik és teljesen kibontakozik a francia forradalomban. A legújabb kor 1800 óta valamennyi lelki erő párhuzamos szereplését mutatja. Napoleon korában az akarat dominált, a romantika idején az érzelem, Bismarck és Cavour ideje az akarat ellenhatását mutatják. A modern kor a régiekkel ellentétben egyensúlyba hozza a különböző lelki törekvéseket: az állami és gazdasági imperializmust az akarat irányítja, az egyenlőségre törekvő szocializmust és pacifizmust az érzelem.

Nyilvános nyugtázás.

A Keresztény Magvetőre a multkori nyugtázás óta következő befizetések történtek:

Dr. Abrudbányay Géza (1930) részlet 200, Gálffy Zsigmond igazgató (1930) 250, Ürmösi Károly (1932) 100, Kisgyörgy Sándor (1932) 250, Kolozsvári Unitárius főgimn. könyvtára (1931) 300, Kovács Margit (1930) részlet 200, Dr. Sükösd Zsigmond (1930) 300, Boros Jenő (1931) 100, Kolozsvári egyház. (1931) 300, Br. Petrichevich Horváth Arthur (1927—28) részlet 300, Konopi Kálmánné (1931) részlet 200, Székelyderzs (1931) 250, Jánosfalva (1930) 300, Homoródmás (1932) 300, Homoródszentpál (1931) 300, Gyepes (1931) 300, Kelemen Imre (1930) 150, Vári Domokos (1929—1930) 600, Székelyudvarhely (1923—26) részlet 300, Péterffy Mihály (1931) 150, Kovács István (1930) 300, Bölöni Vilmos (1930) 325, Biró István (1930) 300, Gombási János (1927) 200, Komjátszeg (1925—27) részlet 350, Nagy Domokos (1931) 300, 73 lelkésztől az 1931. július—szeptember havi kongruából 6545, Dr. Lőrinczy István (1930—32) 800 leu. Tisztelettel kérem a hátralékok és az előfizetési díjak befizetését.

Kolozsvárt, 1932. április 11.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

